

**ВІДДІЛ КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ
ОЛЕКСАНДРІВСЬКОЇ РАЙДЕРЖАДМІНІСТРАЦІЇ
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

ОЛЕКСАНДРІВСЬКИЙ РАЙОННИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

**ЗБІРКА ПРАЦЬ
ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО
РАЙОННОГО КРАЄЗНАВЧОГО
МУЗЕЮ**

ВИПУСК ШОСТИЙ

**СМТ ОЛЕКСАНДРІВКА
КІРОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ,
2008 РІК**

У збірці вміщено матеріали нових досліджень працівників, членів науково-методичної ради Олександрівського районного краєзнавчого музею, краєзнавців, науковців, що висвітлюють різні аспекти життя Олександрівського району Кіровоградської області та сусідніх регіонів.

Для широкого кола читачів, які цікавляться краєзнавством.

Схвалено до друку науково-методичною радою Олександрівського районного краєзнавчого музею.

Відповідальний за випуск – Василь Білошапка.

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОНУ

Перша людина на території нинішнього Олександрівського району з'явилася в добу пізнього палеоліту (10—12 тисяч років тому), коли відступило найбільше в Європі Дніпровське зледеніння.

В добу неоліту, міді та бронзи тут жили племена ямної, катакомбної та інших культур. Їх змінили племена чорноліської культури (X—УІІ ст. до н. е.), поселення яких відкрито біля сіл Нова Осота і Китайгород, в смт Олександрівці.

У добу раннього заліза починаючи з VII ст. до н. е. територію заселяли скіфи-орачі (поселення між Олександрівкою і Бірками, Олександрівка, Біляївка, Родниківка, Нова Осота, Бовтишка, Любомирка, Несваткове, Китайгород, Іванівка, Тарасівка, Ясинуватка, Голикове, Івангород).

Починаючи з III—II ст. до н. е., частина сарматських племен витіснила скіфів у басейні річки Тясмин. Сліди сарматів знайдено біля Цвітного, Нової Осоти, Старої Осоти, Ружичевого. Черняхівську культуру (II—VI ст.) представлено поселеннями в районі Івангорода, Михайлівки, Родниківки, Кримок, Бірок. Поселення пеньківської культури (VI—VII ст.) виявлено в Біляївці.

З утворенням давньоруської держави територія району опинилася на її південних кордонах. Перші літописні згадки про край належать до 1190 р. і пов'язані з перебуванням на Тясміні руських князів Святослава і Рюрика та з набігом половців на град Боровий, який, на думку деяких дослідників, був на території с. Бірок.

Монголо-татарські орди, як вогняний смерч, пронеслися краєм, зруйнувавши все, зокрема град Боровий (Бірський).

У XIV ст. землі на річці Тясмин захопили литовські феодалі, а після Люблінської унії ці землі перейшли до польських магнатів Любомирських і Яблоновських. Північна частина району ввійшла до складу Київського воєводства.

Більшість населених пунктів району у сучасних межах виникла у XVII—XVIII ст.

Гетьман Богдан Хмельницький, згідно з привілеєм польського короля Яна Казимира (1649), підтвердженням російським царем Олексієм Михайловичем (1654), володів лісами Бовтишем, Нерубаєм та с. Бірками. Б. Хмельницький зупинявся у Бірках у 1653 р. У таборі він збирав полки для походу. Сюди до гетьмана приїздили послі російського царя, кримського хана, турецького султана. В Бірках Б. Хмельницький писав листи до польських вельмож. Село згадується у багатьох документах російських послів, рішеннях Земського собору.

У XVIII ст. північна частина району знову під контролем польської шляхти. Це зроблено згідно Прутського договору 1711 року. Північ району входить до Чигиринського староства Київського воєводства. У той час заможних мешканців сіл допускали до міського самоврядування. У міській уряд Медведівки у 1747 р. входили два осотянські жителі. Тоді Осота належала до Медведівського ключа Чигиринського староства – володіння Яна-Каєтана Яблоновського, центром якого було містечко Медведівка.

Першим міським поселенням на території краю у XVIII столітті стала Олександрівка. Як містечко вона згадується у привілеї польського короля Станіслава Августа, який 17 травня 1785 р. дозволив тут проведення дванадцяти щорічних ярмарків і двох щотижневих торгів.

До кінця ХУІІІ століття землі Мотронинського монастиря доходили до сучасної Олександрівщини. Орні землі і сіножаті у Цвітному, що належали монастиреві, у 1797 князь Любомирський передав дворянину Павловському.

Північна частина краю наприкінці XVIII ст. увійшла до складу Росії і стала власністю російського князя Григорія Потьомкіна та його родичів.

З утворенням у 1797 році Київської губернії до її складу входить і Чигиринський повіт з нинішньою територією півночі Олександрівщини. Чигиринський повіт проіснував до березня 1923 року, коли в країні був змінений адміністративно-територіальний поділ і ліквідовані повіти і волості. На території колишнього Чигиринського повіту Київської губернії створено кілька районів, серед яких й Олександрівський, який ввійшов до складу Шевченківської (пізніше Черкаської) округи (округу).

У 1925 році був скасований поділ на губернії і округи підпорядкували безпосередньо центру.

У вересні 1930 року встановлена двоступенева система управління (район-центр).

9 лютого 1932 року в Україні утворено п'ять областей. Територію Олександрівського району включають до Кам'янського району Київської області, але у 1935 році Олександрівський район відновлено.

10 січня 1939 року утворено Кіровоградську область, до складу якої ввійшов Олександрівський район.

12 листопада 1959 року до складу Олександрівського району включено більшу частину Єлизаветградківського району (нинішній південь Олександрівщини).

31 грудня 1962 року до складу Олександрівського району ввійшов Знам'янський район, де він перебував до 4 січня 1965 року.

Варто окремо зупинитись на історії формування південно-східної частини району, що включена до нього з Єлизаветградківським районом.

У середині XVIII ст. південно-східна частина району ввійшла до лінії військових поселень Нової Сербії, що була створена для зміцнення південних кордонів Російської імперії. Окремі роти полків І. Хорвата розмістили в Сентовому (нині Родниківка). Федварі (нині Підлісне), Вуковарі (нині Букварка).

У 1764 року Нова Сербія була скасована, а її територія ввійшла до складу Єлизаветградської провінції Новоросійської губернії.

1784 року південь району ввійшов до складу Катеринославського намісництва, у 1796 році – в Новоросійську губернію, у 1803 році – до Херсонської губернії.

У 1787 р. у красносільські маєтки було переселено кілька тисяч бузьких козаків, яких згодом перевели на становище державних селян. Вони заснували станиці в Красносіллі, Михайлівці, Гутницькій, Нерубайці.

Після ліквідації Бузького козацького війська козаків красносільських станиць було переведено на становище військових поселенців, з яких у Сентовому (нині Родниківка), Вуковарі (нині Букварка), Федварі (нині Підлісне) створено поселення Української уланської дивізії.

1828 року частина півдня району ввійшла в Олександрійський повіт Херсонської губернії.

В травні ж 1920 р. була створена Кременчуцька губернія. Олександрійський повіт ввійшов до складу цієї новоствореної губернії.

У січні 1921 року Херсонська губернія перейменована на Миколаївську. Частина півдня нинішньої Олександрівщини у той час включена до Єлизаветградського повіту. У квітні 1921 року Єлизаветградківська, Сентівська і Федварська волості входили до складу Федварського району (Федвар – нині Підлісне), який проіснував майже два роки, аж поки в Єлизаветградському повіті вирішили обійтись без районів.

У грудні 1922 року ліквідовано Миколаївську губернію і територія Єлизаветградського повіту ввійшла до Одеської губернії, а Олександрійського повіту (серед них і Красносільська волость) – до Катеринославської губернії.

У березні 1923 року в Єлизаветградський повіт перетворений на Єлизаветградський округ, а Олександрійський – в Олександрійський округ. На їх території утворені райони. Серед районів Єлизаветградського округу виник й

Єлизаветградківський район у складі Єлизаветградківської, Федварської й Оситнязької волостей. В Олександрійському окрузі створили Цибулівський район з Цибулівської і Красносільської волостей.

У 1925 році Олександрійський округ ліквідовано, а Цибулівський район включено до Зінов'ївського округу. 20 жовтня 1926 року Цибулівський район перестав існувати, а територія Красносільської сільської ради ввійшла до Єлизаветградківського району Зінов'ївського округу.

У лютому 1931 року Єлизаветградківський район приєднаний до Знам'янського, який у 1932 році (9 лютого) при створенні в Україні областей опинився у складі Одеської області.

У січні 1935 року Єлизаветградківський район відновлений. 22 вересня 1937 року він ввійшов до складу Миколаївської, а 10 січня 1939 року – Кіровоградської області.

До складу району у 1948 році, наприклад, входили такі сільради і села (курсивом виділені сільські ради, територія яких 12 листопада 1959 року ввійшла до Олександрівського району): *Єлизаветградківська* (Єлизаветградка, Плешкове (тепер Плішки)), *Нерубайівська* (Нерубайка (тепер частина Омельгорода), Ясеновий хутір (тепер Ясинове)), *Підліснлянська* (Підлісне), *Букварська* (Буквар, Роздолля, Лисий хутір, Тарасівка), *Зеленогайська* (Зелений Гай, Вершино-Северинка, Червона Кам'янка), *Мотронівська* (Мотронівка, Веселий Клин, Богданівка, Іванівка, Ново-Василівка), *Миколаївська* (Миколаївка, Ново-Володимирівка), *Петрівська* (Петрове, Василівка, Улянівка), *Пушкінська* (Пушкіне, Срібноярка), *Оситнязька* (Оситняжка, Поклітарівка), *Михайлівська* (Михайлівка, Григорівка, Кам'яний Яр, Біляївка), *Лозоватська* (Лозоватка, Підмогильне, Кандаурове), *Родниківська* (Родниківка, Любомирка (тепер Липівка), Пенькине), *Красносільська* (Красносілля), *Тясминівська* (Тясминівка (тепер у складі Красносілля), *Цвітненська* (Цвітне, Ружичеве), *Гутницька* (Гутницьке (тепер Гутницька), Цибулівська (Цибулеве), Чутівська (Чутівка, Чорноліска), Веселокутівська (Веселий Кут).

Василь БЛОШАПКА,

завідуючий фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА В ОЛЕКСАНДРІВСЬКОМУ РАЙОНІ

Олександрівський район відіграв свою роль у долі українського козацтва.

Чутянський ліс у 1596 році дав притулок козацькому ватажкові Северину Наливайку, який рятувався тут з військом від польської армії, очолюваної коронним гетьманом Жолкевським [1].

Наприкінці XVI століття на території району виник ряд козацьких зимівників. "Одні живуть у зимівниках задля своїх коней та іншої худоби, а інші живуть для рибальства, полювання і птахоловства: багато хто має також пасіки", - знаходимо у С. Мишецького в "Истории о казаках запорожских" [2].

У відомого українського історика Д. І. Яворницького є цікава праця - "Вольности запорожских казаков", видана в 1890 році у Петербурзі. Дмитро Іванович вважав, що знамениті Чорний і Чутянський ліси були предметом суперечки між гетьманськими і запорізькими козаками. "За твердженням запорізьких старожилів попа Максима Колинбороцького та Олексія Вербицького, ...раніше запорізьке військо володіло Чорним лісом чи ні, про те не знають, а була в минулі роки в кошового отамана Сірка в цьому лісі пасіка, тому назад років близько 80-ти"; тут же був і ліс Круглик", - писав Д. І. Яворницький [3].

І ще одна цитата: "...В історії запорізьких козаків Чорний і Чута ліс відігравав важливу роль, що в ньому часто ховались запорожці від переслідування татар, турок і поляків..." [4].

Історик Іван Крип'якевич, особливо наголошує на тому, що "Хмельницький став керівником визвольної війни завдяки тому, що здобув довір'я мас. Він і жив серед козацтва, розумів його прагнення й інтереси. Народні маси зустріли Хмельницького з цілковитим довір'ям, розуміючи, що він є справжнім захисником їх інтересів" [5].

Маємо усі підстави вважати, що цій характеристиці гетьмана могли прислужитися і наші давні земляки-предки мешканців Олександрівського району.

В середині XVII століття верхів'я Тясмину, Інгулу та Інгульця опинились у володіннях гетьмана Богдана Хмельницького. Польський король Ян-Казимир 1649 року подарував гетьману "местечка или городки: Медведовку, Жаботин, с слободкою Каменкою и с лесами Бовтышом й Нерубаєм, замерыя по Чорной Ташлык"[6].

Право на володіння цими землями 1654 року підтвердив своєю грамотою російський царь Олексій Михайлович, повелівши "маетностями своими Медведовкою и Борками и Каменкою, со всеми к ним принадлежностями, владеть во всем, по прежним королевским привилиям и по сей нашей государской жаловальной грамоте"[7].

І. П. Крип'якевич вважав, що Богдан Хмельницький "збільшив свої землі, займаючи великі простори "пустинь" у верхів'ях Тясмину, Інгулу та Інгульця, заснував нові села Кам'янку й Бірки і приєднав до своїх володінь»[8].

Що ж являли собою Бірки в ті часи?

І. Фундуклій (1848 р.) наводить переказ, що Бірки колись були містом, з якого виходило 4 тисячі козаків.[9].

Звідкіля з'явився у народі цей переказ? Очевидно, пов'язаний він з перебуванням у Бірках (Борках) гетьмана Богдана Хмельницького в 1652-1653 роках.

Назва Борки, Борок досить часто зустрічається в документах тих часів. Адже в Бірках Б.Хмельницький веде активну військову і політичну діяльність. Він зустрічається з послами Польщі, Росії, Османської імперії, Кримського ханства, пише листи польському королю Яну-Казиміру та іншим польським високопоставленим діячам.

"...Уже царь турецкий прислал к нам в обоз в Борки своего посланца, приглашая в подданство себе, но я ему отказал, надеясь на государеву милость..." - писав Б.Хмельницький 1653 року у листі до царя Олексія Михайловича [10].

Про Бірки згадують у своїх листах посланці путивльського воєводи князя Хілкова, гонець московського посольства Яцина та інші.

Під Бірками Б. Хмельницький збирав військо для війни з Польщею. Про це свідчать у своїх листах російські послани І. Фомін, Р. Стрешнев, М. Бредихін.

І. Фомін повідомляв до Москви: "Все козаки войску с миргородским полковником с Григорьем Сохновичем... пошли они на восток к гетьману Богдану Хмельницкому к городу Боркам". Далі він пише, що до Бірок пішла й частина війська кримських татар - союзників гетьмана [11].

Путивльський гінець московського посольства Яцина доповідав цареві: "Був я в козацькій обозі з Борках на ріці Тясміні, від Чигирини 30 верств, але в обозі Б. Хмельницького не застав... А в Борках у гетьманському обозі козаків тисяч з десять..." [12].

Р. Стрешнев та М. Бредихін інформували: "...Гетман стоял с войском во обозе под Борком, а ис-под Борка пошел в Волоскую землю к городу Сачаве /нині румунське місто Сучава. Авт.) для поможенія сину своєму Тимофею.

...А как де гетман стоял под Борком, и он, гетман, ис-под Борка приезжал в Чигирин навещать Ивана Выговского, потому что он, Иван, в то время лежал болен. А как де Иван встал, и он де поехал ис Чигирин к гетману в войско" [13].

Жовнинський козак Лесько, який був з Б. Хмельницьким, як гетьман стояв у Бірках, і звідти разом з військом у вересні 1653 року пішов до Волоської землі, оповідав: "Була з ним (Богданом Хмельницьким. Авт.) орда, а самого хана немає, тільки салтан-

царевич. Приходили до гетьмана полковники і говорили: не годиться нам чужу землю обороняти, а свою без охорони кидати. А гетьман вийняв шаблю та й порубав черкаського полковника Єська в ліву руку. Бо у гетьмана під ту пору було підпито. А потім прийшов він до козаків, поклонився в землю тричі, велів їм дати бочку меду, і говорив: "Дітки мої, напийтеся, а мене не кидайте!". А козаки йому сказали: "Пане гетьмане, в тім воля твоя, а ми всі з тобою готові" [14].

Помчав з Бірок Б. Хмельницький виручати сина. Але пізно було. Загинув Тиміш, не діждавшись батька.

Бірки згадуються навіть у рішенні Земського собору (1653 р.), де прийнято гетьмана Б. Хмельницького і все військо запорізьке з містами і землями в підданство царя Олексія Михайловича [15].

Дослідження, розпочаті у 80-х роках ХХ століття, дозволили знайти матеріальне підтвердження існування у Бірках козацького поселення часів Богдана Хмельницького. Перші дослідження здійснені олександрівським вчителем-краєзнавцем І. Д. Петренком. Висновки краєзнавця про приналежність до козацької доби уламків пічних кахлів, люльок, ядер гармат, знайдених у Бірках, підтвердив доктор історичних наук Д. Я. Телегін, який обстежив знахідки [16].

Подальші дослідження поселення проводились працівниками Олександрівського районного краєзнавчого музею, зокрема В. В. Білошапкою, та старшим викладачем Південного федерального університету (Ростов-на-Дону, Російська Федерація) В. Г. Кірманом. Вони дали змогу орієнтовно визначити територію розташування поселення козацької доби часів гетьмана Богдана Хмельницького [17].

Останні дослідження на території поселення козацької доби проведені у жовтні 2003 року. Викликані вони були земляними роботами, пов'язаними з газифікацією села, що дало змогу Василю Білошапці, а також краєзнавцю Івану Петренку, обстежити ці місця.

На глибині 40-45 сантиметрів виявлено культурний шар. Він знаходиться під шаром супіщаного ґрунту та піску. У культурному шарі знайдено уламки кераміки (горщиків, глечиків, тарілок), гутного скла, пічні кахлі середини - другої половини ХУІІ століття. Вони трапляються, зокрема, у "господарських ямах" поруч з кістками тварин, деревним вугіллям. Знайдено також маленьке ядро до гармати, діаметром 3,5 сантиметра [18].

Серед нововиявлених фрагментів пічних кахлів є кахлі, аналогічні тим, що знайдені у селі Суботові Чигиринського району Черкаської області Віктором Гуглею [19]. Це кахлі з геометричним орнаментом, що їх В. Гугля називає "килим" та "пролісок".

Основну частину культурного шару складає попіл. Його товщина становить від 0,2 – 0,3 до 1,5 метра. На місцях, де знаходились будівлі, шар попелу потужніший. Уламки посуду, скла і кахлів теж обгорілі. У місцях, де знаходились споруди, трапляються трухляві рештки деревини [20].

Досліджувана вулиця козацького поселення розташовувалась ланцюгом на відстані до 50 метрів від річки Бовтиша.

Обстеження прилеглої території, зокрема окремі знахідки уламків кераміки на великій території, дає підстави стверджувати, що поселення козацьких часів займало чималу площу і розміщувалось на півострові, створеному річкою Тясмином та її притоками Бовтишем і Сухим Тясмином. Важко встановити площу точно, бо територія колишнього козацького поселення вкрита піском. На значній частині території росте сосновий ліс. Нинішній півострів кілька століть тому міг бути островом: природним чи рукотворним.

Розташування поселення саме в цьому місці вбачається досить зручним для оборони і утримання численного війська. Про те, що військо там дійсно перебувало, свідчать не тільки згадувані численні письмові документи часів Богдана Хмельницького, а

й зроблені у 1980 – 1990- х роках знахідки наконечників списів ХУІІ століття, численних ядер до гармат, замка кременевої рушниці.

У поселенні було розвинене скотарство. У “господарських ямах”, про які згадувалось вище, знайдені кістки великої рогатої худоби, свиней. Навколишні річки давали змогу добувати рибу, а сосновий ліс – дичину.

Мало поселення й свою церкву. Відомості про побудову християнського храму у часи середньовіччя містяться у праці Леонтія Похилевича (1864 рік). Називаючи дату побудови церкви (1858 рік), він пише, що до 1858 року церква знаходилась на майдані, вкритому сипучим піском і через це перенесена на інше місце. Про церкву-попередницю, як зазначає Л. Похилевич, відомо, що вона побудована на місці попередньої у 1737 році на місці ще давнішої, бо колись у місцевому приході був священником Антоній Саперович, рукоположений у Молдові [21]. Хто міг привезти того священника з Молдови? Звісно, Богдан Хмельницький або його син Юрій. Останнього у 1670-х роках турки називали “князь Молдавії і гетьман війська Запорозького” [22].

Варто зазначити, що у сучасній Свято-Миколаївській церкві села Бірок, розташованій в межах поселення козацької доби, збережені елементи класицизму та пізнього бароко. Цікаво, що архітектура Свято-Миколаївської церкви у Бірках та Михайлівської церкви у Суботіві Чигиринського району Черкаської області (не збереглась), дуже подібна. Відрізняється лише геометрична форма дзвіниці та елементи верхньої частини купола. Та дивного у тому нічого немає: Бірківська церква кілька разів перебудовувалась, частина її дерев'яних конструкцій замінювалась. Факт подібності церков у Суботіві і Бірках потребує подальших досліджень, зокрема про те, чи не за проектом Михайлівської церкви будувався Свято-Миколаївський храм? Якщо так, то чи не Богдан Хмельницький до цього приклав руку?

Не так давно у Бірках на місці козацького поселення зроблено знахідку розп'яття. У скульптури, виготовленої із спеціального сплаву, відірвані руки і ноги, бо кріпилась вона на металевому хресті. На речі збереглися фрагменти позолоти [23]. Це говорить, що розп'яття належало заможним людям і було завезене, ймовірно, з Польщі.

На жаль, козацьке поселення спіткала трагедія. Вогонь знищив будівлі та людей. Під час досліджень у жовтні 2003 року неподалік від вулиці на тій же глибині у шарі піску було знайдено людський кістяк. Ймовірно, людина загинула під час пожежі і пізніше її останки занесло піском. Можливо, трагедія сталась під час набігу татар або під час Чигиринських походів 1677 – 1678 років.

Цікаво, що частина козацького поселення, що досліджувалась у жовтні 2003 року, розташована на кутку під назвою Згарище. У Бірках й досі побутує прізвище Згарські. Отже, народна пам'ять багато віків зберігала відголоси трагедії, що трапилась у другій половині ХУІІ століття.

Поселення часів Богдана Хмельницького потребує подальших наукових досліджень. Адже Бірки були у той час найдалшим на південному сході прикордонним населеним пунктом у володіннях Богдана Хмельницького і служили свого роду форпостом міста Чигирин.

Використані джерела та література.

1. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – Дніпропетровськ: Січ, 1991. – С. 87-88.
2. Мишецький С. История о казаках запорожских. – Одеса, 1852.
3. Яворницкий Д. И. Вольности запорожских казаков. – Петербург, 1890.
4. Там само.
5. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. – 2-ге вид., виправ. і доп. – Львів: Світ, 1990. – С. 128.

6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России... - СПб., 1878.- Т.10. – С. 462 (Далі – Акти ЮЗР).
7. Там само. – С. 500-501.
8. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. – 2-ге вид., виправ. і доп. – Львів: Світ, 1990. – С.218.
9. Фундуклей И. Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии. – К., 1848. – С.120.
10. Полное собрание законов Российской империи. Т. 1. – С. 299.
11. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в 3-х томах. – М.: изд. АН СССР, 1953. – Т. III. – С. 351, 360-362 (далі – Воссоединение...).
12. Грушевський М. Історія України-Русі: в 11 т., 12 кн. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 659.
13. Воссоединение... - Т. III. – С. 419, 493.
14. Акти ЮЗР. – Т. 10. – С. 43-44.
15. Там само. – С. 15.
16. Білошапка В., Петренко І., Кірман В. Про матеріальні знахідки в поселенні доби козаччини в селі Бірки – володінні гетьмана Богдана Хмельницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – Луганськ: Шлях, 2001. – Вип.. 10. – С. 73.
17. Білошапка В. Нові дослідження поселення доби козаччини в селі Бірки – володінні гетьмана Богдана Хмельницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 26.
18. Там само. – С. 26.
19. Гугля В. Пізньосередньовічні кахлі с. Суботова: технологія виготовлення керамічної форми-негативу // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – Луганськ: Шлях, 2001. – Вип.. 10. – С. 86.
20. Білошапка В. Нові дослідження поселення доби козаччини в селі Бірки – володінні гетьмана Богдана Хмельницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 26.
21. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – К., 1864. – С. 694 – 695.
22. Києво-Могилянська академія в іменах, ХУІІ – ХУІІІ ст. – К., 2001. - С. 572.
23. Білошапка В. Нові дослідження поселення доби козаччини в селі Бірки – володінні гетьмана Богдана Хмельницького // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Збірка наукових статей. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 28.

Василь БІЛОШАПКА,
завідуючий фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею

КОЛИ ТУРКИ СТОЯЛИ В СОСНІВЦІ

У книзі київського цивільного губернатора, доброчинця, краєзнавця і археолога Івана Фундуклія «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии», виданій 160 років тому (1848 року) є цікаве місце, присвячене Соснівці. Іван Фундуклій записав переказ, що біля села є могила, що носить назву Візирка, насипана якимось турецьким візиром. Та Іван Фундуклій вважав, що турецький вельможа сам не насипав ніякої могили, а тільки на могилі, що існувала, розбивав намет під час Чигиринських походів (1677-1678 років). Спробуємо з'ясувати, чи відповідає легенда дійсності.

Турецькі візирі біля Чигирини побували двічі.

Під час першої облоги Чигирини у серпні-вересні 1677 року турецьким військом керував великий візир (аналог прем'єр-міністра) Мерзіфонгу Кара-Мустафа-паша, який став на чолі уряду Османської імперії після смерті свого попередника, знаменитого

Ахмета Кепрюлю. Та облога закінчилась повною перемогою російсько-українського війська. Письмові джерела про цей похід не вказують, щоб великий візир перебував поблизу Чорного лісу. Кара-Мустафа-паша йшов до Чигирини іншим шляхом і весь час знаходився біля стін міста.

Поразка турок у Чигирині глибоко вразила самолюбство турецького султана Мухамеда IV і наступного року він вирішив, що Османська імперія має підкорити Чигирин. Для нового походу було зібране величезне військо на чолі з тим самим великим візиром Кара-Мустафа-пашею. Султан пообіцяв віддати голову своєму головному міністру, якщо він не здобуде перемоги. Крім великого візира у поході були два менші за рангом візирі Діабек Каплан-паша і Осман-паша.

15 липня 1678 року кримський хан Мурад-Гірей I з трьома тисячами татар прийшов під Чорний ліс. За 25 верст від Чигирини він зустрівся з великим візиром, який перебував тут. Як повідомляють тогочасні джерела, візир у наступні дні ночував під Чорним лісом і 19 липня вирушив у наступ на Чигирин. Отже, можна припустити, що саме Кара-Мустафа-паша розбивав свій намет біля села Соснівка.

Видовище від візирського намету було страхітливим. Очевидці, учасники оборони Чигирини описують, що коли 19 липня великий візир розбив там свій табір, то серед інших наметів вирізнявся п'ятибанний намет візира, що надавало рівнині «гарного, але водночас і страшного вигляду».

Другий похід турків на Чигирин 22 серпня завершився їх повною перемогою. Бусурмани знищили місто. 6 вересня звістка про падіння козацької твердині дійшла до султанської ставки у Стамбул і, як писав у своєму звіті очевидець подій польський дипломат Ян Гнинський, турки весело святкували свою перемогу: «музика, крики, стрибання тривали протягом дев'яти днів, щоранку і щовечора били з гармат».

Та повернемося до могили Візирка у Соснівці. Чому великий візир йшов на Чигирин через Соснівку? Повз село, яке, за деякими джерелами, засноване 1672 року як хутір, проходив великий чумацький шлях від Чорного моря і Криму до Києва. Природно, що цією дорогою і попрямували турки. У мальовничій місцевості біля соснового лісу та річки Сухий Тясмин було чимало придатних місць для відпочинку турків перед походом на Чигирин. А намет великий візир, ймовірно, поставив на одному з давніх курганів, яких багато біля Соснівки. Вигляд намету так вразив жителів Соснівки, що вони навіть ту могилу нарекли Візиркою.

Візирка збереглась до сих пір. Це давній курган, розташований біля колишнього колгоспного саду.

Василь БЛЮШАПКА,
завідуючий фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІША НА ЧИГИРИНЩИНІ*

У повідомленні робиться спроба дослідити факти перебування українського письменника, історика, фольклориста, етнографа і перекладача Пантелеймон Олександрович Куліша (1819 – 1897) на території Чигиринського повіту Київської губернії у 40-50-х роках XIX століття.

Влітку 1843 року П. Куліша уповноважили зробити огляд архівів при установах і монастирях Київщини. Мандруючи містами й селами краю, молодий дослідник зібрав цінні етнографічні матеріали (народні пісні, думи, перекази, казки, повір'я), які потім

* Виступ на науково-практичній конференції конференції «Чигиринщина: історія і сьогодення» (Чигирин, 1-2 жовтня 2008 р.), організованій Національним історико-культурним заповідником «Чигирин».

використав у «Записках о Южной Руси», «Украинских народных преданиях», в історичній поемі «Україна» та інших творах, вивчав характерні особливості народного побуту.

На Чигиринщині він побував у Чигирині, Суботові, Мотронинському монастирі, в містечку Олександрівці.

Щоб заохотити селян до оповідок і співів, Пантелеймон Куліш носив з собою рятівний «штофик» - пляшку горілки. Завдяки оковитій, під час сніданку в хаті одного суботівського косаря досліднику вдалось записати пісню про бої Хмельницького («Ой почувайте і повидайте / Що на Україні постало...»):

«Мой штофик оказался здесь никак не лишнею вещью, и скоро я увидел себя окружённым довольно многочисленным собранием. К хозяину пришли его родные, или соседи; я, разумеется, предложил им выпить и сразу попал к ним в самые приятельские отношения. Они уселись вокруг меня <...>. Пропето было и несколько песен <...>» [1].

Про ці фольклористично-етнографічні мандри Куліш залишив на старості цікаві спогади «Около полустолетия назад», у яких колоритно описав, зокрема, відвідини Мотронинського (Мотриноного) монастиря (властиво, «хутора в лесу») у Мотронинському лісі, де мав у келії зворушливу зустріч із 60-річним (на вигляд) монахом та його вродливою небогою:

«Монах мой <...> был более весёлого и развязного характера, нежели как я изобразил его <...> в «Записках о Южной Руси». <...> Монах рассказал мне своё curriculum vitae, и я очень жалею, что хмель не позволил мне записать его рассказа перед отходом ко сну. Это был единственный случай, когда я в моём странствовании из виночерпия превратился в винопийцу» [2].

Про свої літні мандри Куліш інформував М. Погодіна 15 жовтня 1843 року:

«Совершил я летом двухмесячное путешествие по Малороссии и извлёк великие результаты, между прочим записал из уст народа множество превосходных преданий (в особенности о гайдамаках) с такою точностию, что они вполне могут назваться отрывками изустной народной литературы. Удивительные вещи! Что за красота слова! Что за дивный полёт фантазии!» [3].

В липні 1843 року відбулась перша зустріч Куліша з польським письменником «української школи» Міхалом Грабовським. Про це письменник детально описує у згаданих вище спогадах «Около полустолетия назад»:

«...Особливо привернув мою увагу роман Михайла Грабовського «Станиця Гуляйпільська». В той час він здавався мені майже вальтер-скоттівським. Я дізнався, що Грабовський живе поблизу Чигирини, а спадковому містечку Олександрівці, і став мріяти про те, як би його побачити.

Мрія моя нарешті здійснилась.

<...> Озброєний новими етнографічними надбаннями, прибув я нарешті до українського Вольтера Скотта, Михайла Грабовського. <...> Він був тоді в розквіті років і літературної діяльності, вів широке листування з корифеями польської літератури і найбільше з Крашевським. Будинок його нагадував бібліотеку, тільки була вона всюди розкидана, і часто старовинними книгами гралась у нього діти. Це був зразок трудолюбства і безтурботності, наукового зосередження в самому собі і безгосподарності. Був він такий незібраний, що не знав, де лежить Його оборотний капітал, і тому носив пачку асигнацій без гаманця а кишені.

<...> Мої альбоми, що містили і записані мною розповіді і портрети самих оповідачів, привели його у захоплення, так що часто, сидячи за столом в колі своєї родини, він повторював із них уривок, як на сцені. Наприклад, такий: «Здорові, сучаки! — Здорові, пане! — А що ви не орете? — Ні, пане. — А ми ж оце почали орати».

Так описував мені очевидець в'їзд Максима Залізняка в Черкаси.

<...> Часто я відвідував з етнографічною метою селянські хати в Олександрівці, де селяни Грабовського були зі мною відверті.

<...> Під час мого першого перебування у Грабовського він до того звик до мене, що навіть молився у моїй присутності по молитовнику, який лежав у нього на карнизі каміну. Про релігію ми не говорили ніколи, про історію ж сперечались...» [4].

Залишив свої враження про молодого гостя й Міхал Грабовський. Ось як описав польський письменник знайомство з Кулішем у листі від 31 липня 1843 року до свого приятеля, польського письменника Юзефа-Ігнація Крашевського:

«По кількадемній відсутності вдома, повернувшись 25 цього місяця, я застав на столику мого покою лист і книжки; лист був од молодого урядника з Києва, якого послано вишукувати старожитні акти і який, проїжджаючи через Олександрівку, жадав, як писав мені, познайомитись, а не заставши мене вдома, залишив мені свій твір, щойно виданий. <...> Знаючи, що він перебуває в Чигирині, я зручного часу написав до нього, прохаючи, щоб мене відвідав.

<...> Я побачив чоловіка років 24-х, дуже привабливої будови, здатного до приємної та захопливої розмови, чудового рисувальника, палкого любителя малоросійських пам'яток і народнопоетичних традицій. <...> У його розмові, повній запалу, особливо вразило глибоке розуміння справжньої поезії та її джерел. За ці джерела він вважав народні пісні та самородні помисли народу, але в цьому предметі, зужитому і заяложеному нашими педантами-народоманами, його думки були такі соковиті, а підхід до мистецтва такий слухний, що я не міг надивуватися й натішитися з тої влучності. Він вивчав народ як живу книжку; показав мені величезний том українських пісень, укладених систематичніше, ніж усі доти відомі збірники; багато переказів <...>; але найважливіше, що це студіювання народу й народної поезії помітно йшло йому на користь і було посильним покримом для розуму, здатного це перетравити й засвоїти» [5].

Гостюючи у Грабовського в Олександрівці, Куліш записав розповіді старого бондаря Івана Бурдуна про гайдамаків та про поєдинки запорожців, намалював портрет діда. Тексти розповідей Івана Бурдуна письменник помістив спочатку в «Украинских народных преданиях» (1847 р.), а потім і в «Записках о Южной Руси» (1856 р.) [6].

В 1843 році Куліш видав у Києві свою першу книжку українською мовою «Україна, од початку Вкраїни до батька Хмельницького». Під поемою він поставив приписку «в Києві», але насправді написав Куліш твір в Олександрівці, в маєтку Грабовського, якому поема надзвичайно подобалась [7]. Про це є пряме свідчення Пантелеймона Куліша у листі до Ю. Крашевського: «Писав я її в нього (М. Грабовського. – В. Б.) над кабінетом [8]. Поема включає як думи, записані від козаків під час мандрівок Київщиною, так і думи, складені Кулішем власноручно.

Документально встановлено, що Куліш написав в Олександрівці ще один твір. Це «Любов за гробом» — вільний переклад частини п'єси А. Міцкевича в прозі. «Переводил я эту пьесу под влиянием страданий, похожих на страдания Густава», - зазначив письменник у рукописі. Автограф твору зберігається у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. На рукописі дата: «9 серпня 1844, Олександрівка» [9].

Під час цієї поїздки Пантелеймон Куліш не тільки вірші писав, а й займався археологією. Власне, археологія і була приводом для його приїду на Чигиринщину. У листі до Михайла Юзефовича, написаному в Києві 22 серпня 1844 року, після повернення з Чигиринщини Пантелеймон Куліш написав: «Иван Иванович (Фундуклій. – В. Б.) сказал мне, что Вы отыскали уже и идола, чему я от души радуюсь, но на всякий случай сообщаю здесь подробности о скелете, при котором оный найден. - В селе Осоте, Чигиринского уезда, возле плотины было провалье, в котором иногда долго стояла летом вода. Брали из этого провалья глину и нашли скелеты человеческий и конский. Человеческий скелет лежал ниц; на голове у него железная шапочка, покрытая железным щитом; шаровары (или ноги с обеих сторон) и грудь были покрыты рядами пуговиц золотых; кроме пуговиц, на груди найдено 5 золотых «дудочек», верхка в два дюйма; на ногах золотые шпоры; возле него лежало копьё, золотой молоток и идол; на руках два

золотые перстня с печатками; на месте пояса 27 стрел; у коня по бокам головы две золотые бляхи, а на лбу золотая звезда. После найдена на том месте золотая медаль. Скелет человеческий лежал головою на юг» [10].

Пантелеймон Куліш описує про свої знахідки в селі Старій Осоті нинішнього Олександрівського району Кіровоградської області, де він досліджував археологічні пам'ятки у маєтку київського цивільного губернатора Івана Фундуклія. Підтвердження цього є у праці Міхала Грабовського «Україна давня і сучасна» (1850 р.), де відзначається високий фаховий рівень молодого дослідника: «Найпорядніше ведені були роботи з розкопування могил через висланого з цією метою службовця П. Куліша. Після декількох спроб на ґрунтах Осотянських, відкрито нарешті річ дуже цікаву, оскільки під однією з могил, в землі на три аршини нижче рівня, знайдено виразну катакомбу, а в ній досконалий скелет <...> [11]. Згадує Міхал Грабовський і про те, що Пантелеймон Куліш розкопав і кілька «майданних» могил, але особливо цінних знахідок там не зробив.

Іван Фундуклій, описуючи цю ж знахідку ідола («істуканчика») ім'я Пантелеймона Куліша не згадує, хоч і відзначає правильне «разрытие могил особым чиновником» [12].

Відома дата ще одного приїзду Пантелеймона Куліша в Олександрівку – вересень 1856 року. Цього разу письменник мандрував власним фургоном Левка Жемчужникова у компанії художника [13, 14]. Побувши «днів зо три» у маєтку Міхала Грабовського, Пантелеймон Куліш у листі до дружини 11 вересня написав, що його друг геть занепав духом і відцурався від літератури: «Покинув за домашніми клопотами книжки і зробивсь паном. Гірко нам на його дивиться, і сам він у своєму господарстві сумує. Коли б Господь уберіг мене од такого упадку!...» [15].

Отже, Пантелеймон Олександрович Куліш побував на Чигиринщині, зокрема в містечку Олександрівці, принаймні тричі: у липні 1843, в серпні 1844 та у вересні 1856 років. Хоча, цілком можливо, що приїздив письменник в гості до Грабовського і в інший час, бо дружба Куліша з польським літератором тривала до смерті останнього.

«Я понимал разницу между ним и Вальтером Скоттом, на котором он воспитал свой талант; но Грабовский был ближе для моего сердца и влиял на меня сильнее шотландского барда <...>», - визнавав Куліш [16]. В багатьох творах Куліш посилається на «українського Вальтера Скотта», який значною мірою вплинув на Кулішеву творчість.

А, можливо, той вплив був обоюстороннім. «Последняя и лучшая повесть его (М. Грабовського. – В. Б.) "Zamięć w sterach" посвящена мне. Задушевные строки посвящения относятся к представителю чуждой и как бы враждебной автору народности. Таков может быть союз поляка с украинцем» [17].

Використані джерела та література.

1. Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. – СПб., 1856. – Т. 1. – С. 240, 270, 274.
2. Кулиш П. Около полустолетия назад. Литературные воспоминания // ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28559. – Арк. 10 зв., 11 автографа-чернетки.
3. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. 1. – С. 22.
4. Кулиш П. Около полустолетия назад. Литературные воспоминания // ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28559. – Арк. 5-6, 13-15 автографа-чернетки.
5. Grabowski M Listy literackie / Wydał A. Bar. - Krakow, 1934. - S. 322-324.
6. Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. – СПб., 1856. – Т. 1. – С. 267, 292, 293-302, 302-303.
7. Кирилук Є. Пантелеймон Куліш. – Х., К.: Держвидав України, 1929. – С. 12.
8. Народ. – 1892. – Т. 20-21. – С. 248.
9. Куліш П. Любов за гробом (Dziady) // ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28571. – 18 арк.
10. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. 1. – С. 38-39.

11. Grabowski M. Ukraina dawna i terazniejsza. - Kijow, 1850. - Т. 1: O zabytkach najgłębszej starożytności. - S. 50-51.
12. Фундуклей И. Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии. – К., 1848. – С. 4.
13. Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. – Лг., 1971. – С. 210.
14. Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. – Лг., 1927. – С. 160.
15. ІР НБУВ. – Ф. І. – № 28777.
16. Кулиш П. Хуторская философия и удалённая от света поэзия. – СПб., 1879. – С. 88, 82.
17. Там само. – С. 85.

Василь БЛОШАПКА,
завідуючий фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею

ШТРИХИ ДО БІОГРАФІЇ ПОЛЬСЬКОГО ПИСЬМЕННИКА МІХАЛА ГРАБОВСЬКОГО *

У повідомленні робиться спроба дослідити маловідомі сторінки біографії польського письменника «української школи» Міхала (Михайла Антоновича) Грабовського (1804-1863), ім'я якого пов'язане з Олександрівкою.

В містечку Олександрівці Міхал Грабовський провів дитинство, а потім ще 25 років життя (1825-1850 рр.). До 1831 року, коли М. Грабовський постійно оселився у містечку, він то перебував в Олександрівці, то гостював у свого приятеля Яна Креховського у Ліщинівці, то їздив до Варшави і Відня [1]. Та й після 1850 року, коли він придбав будинок у Києві, на Андріївському узвозі, Міхал Грабовський часто перебував у свої володіннях в Олександрівці. Адже тут йому належала цукроварня і 1280 десятин землі [2].

Саме в олександрівський період свого життя Міхал Грабовський став видатним письменником, літературним критиком і публіцистом. Тут, в Олександрівці, народились його повісті з українського життя «Коліїщина і степи» (1838 р.), «Станиця Гуляйпільська» (т. 1-5, 1840-1841 рр.), «Тайкури» (т. 1-4, 1845-1846 рр.), статті «Про українські пісні» (1837 р.), «Про українську школу поезії» (1840 р.), «Про українські народні легенди» (1845 р.), публікації з історії України, про городництво в Україні, про творчість Шекспіра тощо [3].

Та Міхал Грабовський займався не тільки літературною творчістю, а й науковими дослідженнями. Його матеріалами з археології скористався київський цивільний губернатор і сусід по землі Іван Фундуклій, видавши 1848 року книгу «Огляд могил, валів і городищ Київської губернії» («Обозрение могил, валов и городищ Киевской губернии»). У передмові до видання автор зазначив, що він «багато зобов'язаний у виконанні своєї праці сприянню чигиринського поміщика М. А. Грабовського» [4].

Через два роки побачила світ книга Міхала Грабовського «Україна давня і сучасна» («Ukraina dawna i terazniejsza»), присвячена археологічним пам'яткам Наддніпрянської України. Перший розділ праці присвячений старожитностям Чигиринського повіту Київської губернії, куди в той час входила і частина нинішньої Кіровоградщини [5]. Цікаво, що польський текст книги М. Грабовського практично повністю співпадає з працею І. Фундуклія.

* Повідомлення, прочитане на Міжнародній науковій конференції «Доля поляків на Кіровоградщині» («Lozi Polakow na Ziemi Kirovogradzkiej»), що відбулась у Кіровоградському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка 4 листопада 2008 року.

Про авторитет Міхала Грабовського в наукових колах свідчить той факт, що він був удостоєний диплома дійсного члена Комісії для опису губерній Київського навчального округу в природному, промисловому і статистичному відношенні. Отримавши диплом, Міхал Грабовський відразу включився в роботу. У серпні 1853 року він направив до Києва два зразки торфу, знайденого ним у містечку Олександрівці на луках поблизу річки Тясмин. Міхал Грабовський у листі, написаному в Олександрівці і адресованому в Київ на ім'я голови комісії Михайла Юзефовича, просить передати зразки для наукових досліджень і сприяти промисловій розробці родовища. Це дозволило б замінити торфом дрова і зберегти від знищення залишки лісів [6]. До листа Міхал Грабовський додав копію доповідної записки начальнику Київської губернії, інженеру, генерал-майору Кривцову, де описує переваги використання торфу. «Відомо, що в С.Петербурзі не тільки приватні будинки, але й величезні споруди Імператорської публічної бібліотеки опалюються торфом, навіть не сушеним, а сирим. У Франції входить у вжиток використання торфу. <...> В Царстві Польському генерал Глазенап і іноземець Потіє отримали привілей на розробку торфу в такому вигляді, що він замінює дерев'яне, кам'яне і тваринне вугілля», - зазначає Міхал Грабовський. На його думку, для загальної користі потрібно виділити кошти не тільки йому, а й іншим приватним власникам в Київській губернії, що сприяло б розвитку краю [7].

В архівній справі немає документів про те, як відреагували урядовці на пропозицію Міхала Грабовського. Сама ж праця членів Комісії з опису губерній Київського навчального округу позитивно оцінена імператором.

Є факти, що Міхал Грабовський займався і добродійністю. Не дивлячись на те, що власниками Олександрівки була, в числі інших, і поміщиця Єфросинія Беляєва, православної віри [8], нову православну церкву в містечку спорудив у 1851 (за іншими відомостями – у 1850[9]) році католик Міхал Грабовський [10].

Був Міхал Грабовський і шанувальником малярства. У нього була власна колекція картин, він охоче спілкувався з художниками. В олександрівському маєтку побували художники Лев Жемчужников [11, 12] та Наполеон Орда. Останній залишив зображення палацу Міхала Грабовського в Олександрівці. Копія твору зберігається у фондах Олександрівського районного краєзнавчого музею.

Перу Міхала Грабовського, наприклад, належить нарис «Парк князя М. С. Воронцова в Киевской губернии», опублікований 1853 року в петербурзькому журналі «Современник», де він описав маєток в Мошенських горах та його скарби. У першому залі палацу М. Грабовський побачив таке: «Стіни згори донизу вкриті олійними зображеннями... Освічений власник парку бажав, щоб палаци його виражали собою характер місцевості і викликали спогади про той край, де знаходяться. От чому зустрічаєте ви тут портрети перших князів південної Росії і зображення гетьманів козацьких від Хмельницького до гайдамаки Мамає. Між іншим, знаменитий володар не зневажив, очевидно, навіть незначні пам'ятки місцевої поезії...». До «незначних пам'яток» належала і така картина: «Українська дівчина Хівря Чанилівна, як свідчить підпис, пряде вовну. До неї підсів близько, ближче, можливо, ніж дозволяє скромність, Грицько Білошапенко. Тим часом інший хлопець, Панько Недовозенко, грає на сопілці». Ця народна картина спонукала письменника посміятися від душі [13].

У повідомленні йшла мова лише про деякі сторінки багатогранного життя представника «української школи» в польській літературі. Цілі пласти документів про Міхала Грабовського лежать у різних архівах України, Росії і Польщі і чекають своїх дослідників. Не увіковічена належним чином і пам'ять письменника. Прийшов час відкрити в Олександрівці меморіальну дошку або встановити пам'ятник Міхалу Грабовському. Наступним етапом могло б стати створення у містечку на Тясміні Літературного музею імені Міхала Грабовського.

ДОДАТОК

ЗАПИТ ПОМЩИКА ГРАБОВСЬКОГО МИХАЙЛА АНТОНОВИЧА ПРО НАЯВНІСТЬ ТОРФА В М. ОЛЕКАНДРІВЦІ

Ваше Превосходительство.

Милостивый Государь!

Отзыв Вашего Превосходительства за № 263 по Высочайше утвержденной Комиссии для описания Губерний Киевского Учебного округа с препровождением диплома на звание действительного члена той Комиссии и с приложениями я имел честь получить. Извещая о сем Ваше Превосходительство имею честь представить при сем два образчика торфа в имении моем Чигиринского уезда местечке Александровке на лугах в близости реки Тясмина открытого. Господин Начальник Киевской губернии Инженер-Генерал-Майор и Кавалер Кривцов во время объезда своего Губернии изволил лично осмотреть место в котором находится торф. Считаю моим долгом донести о сем моем открытии Вашему Превосходительству как Председателю Высочайше утвержденной Комиссии для описания Губерний Киевского Учебного округа и представить пробы добываемого торфа и с тем в месте прибегаю с покорнейшею просьбою передать представленные образчики ученому испытанию, а то же не отказать в своем предстоятельстве перед Правительством, которое одно только может доставить частному лицу средства довести к исполнению новую отрасль промысла. Для того имею честь препроводить копию поданной записки Господину Начальнику Губернии. Считаю совершенно излишним говорить, какую великую пользу для краю может принести распространение употребления торфу, который заменяя дрова спасет остатки наших лесов.

Ваше Превосходительство сами сие оценить и по усердию своему к общему благу не отказать к благодетельном содействии в предмете который осмеливаюсь отдать Вашему Покровительству.

Прошу Ваше Превосходительство принять уверение в совершенном моем почтении, искренней преданности с коими за честь поставлю остаться.

Милостивый Государь

Вашего Превосходительства

Покорнейший Слуга

М. Грабовский (підпис).

1853-го Года

Августа 29 дня

м. Александровка.

Центральний державний історичний архів, Київ. – Ф. 884. – Оп. 1. – О. з. 29. – Арк. 43, 43 зв.

Використані джерела та література.

1. Білошапка В. Його рідна Олександрівка // Народне слово. – 1998. – 01.12.
2. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. – Біла Церква, 2005. – С. 544.
3. Пилипчук Р. Я. Грабовський (Grabowski) Міхал // Українська радянська енциклопедія. – Т. 3. – К., 1979. – С. 136.
4. Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. – К., 1848. – С. 2.

5. Grabowski M. Ukraina dawna i terazniejsza. - Kijow, 1850. - Т. 1: O zabytkach najgłębszej starożytności.
6. Центральний державний історичний архів, Київ. – Ф. 884. – Оп. 1. – О. з. 29. – Арк. 43, 43 зв.
7. Там само. – Арк. 44, 44 зв.
8. Похилевич Л. Вказ. праця. – С. 544.
9. Там само.
10. Жаловский И. Освящение сельской церкви // Киевские епархиальные ведомости. – 1882. – № 18. – 30.09.
11. Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. – Лг., 1971. – С. 210.
12. Жемчужников Л. Мои воспоминания из прошлого. – Лг., 1927. – С. 160.
13. Слепинін О. Кожен художник бажає, щоб пам'ятали // Дзеркало тижня. – 2005. – № 47 (575). – 03-09.12.

Іван ПЕТРЕНКО,
член науково-методичної ради
Олександрівського районного краєзнавчого музею

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЗАКЛАДІВ ОСВІТИ НА КІРОВОГРАДЩИНІ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941 – 1944 РР.)

Стаття є першою спробою висвітлити не досліджені раніше проблеми функціонування закладів освіти на Кіровоградщині в період німецько-фашистської окупації.

У роки німецької окупації (1941 – 1944 рр.) на території Кіровоградській області взагалі, та Олександрівського району зокрема, було організовано навчання дітей шкільного віку та вибудована система керівництва освітою. Безпосередньо цією справою опікувалися районні та сільські управи, обласний та районні шкільні інспектори, обласний та районні відділи народної освіти, які були підпорядковані, відповідно, гебітскомісаріатам та районним управам.

Регулярне навчання в закладах освіти нинішнього Олександрівського району (в листопаді 1959 року до складу Олександрівського району включено Єлизаветградківський район) відновилися на початку жовтня 1941 року. 10 днем жовтня 1941 року датоване розпорядження Єлизаветградківської районної управи (в роки окупації Єлизаветградківський район входив до складу Олександрівського гебітскомісаріату) про початок навчання в 1 – 10 класах шкіл Олександрівщини:

*«Єградківська
Райуправа
10.X.41 р.
№ 9*

Районна Управа з дозволу Районного Коменданта дала розпорядження розпочати навчання в 1-10 класах шкіл району. (Нижче цього подаються вказівки про діяльність старост сільуправ в галузі роботи шкіл. I. П.).

1. Відвідування дітьми 1-7 класів є обов'язковим, а 8-10 класів добровільним... [1].

Однак, є непоодинокі свідчення про роботу деяких шкіл району з 1 вересня 1941 року [2].

Система навчання була трирівнева: функціонували 1-4, 5-7 та 8-10 класи [3]. Крім того, створювалися спеціальні школи профтехнічного спрямування. Єдина в Олександрівському районі школа такого типу – агрономічна, була створена в с. Івангород на базі довоєнної десятирічки [4]. Відновилися заняття також в Смілянському медичному технікумі, де навчалася молодь з Олександрівщини – диплом медтехнікуму отримає в

роки окупації відомий вже у післявоєнний час лікар-уролог Ш. В. І. та ще кілька його земляків.

З початком занять встановлювалася відповідна плата за навчання, яка з що вищим класом зростала і максимально становила 20 крб. на місяць за перебування в десятому класі [5]. Певна категорія учнів, яких саме – невідомо, за поданням директора школи та сільського старости та за згодою районної управи звільнялися від плати за навчання.

Районна влада вимагала стовідсоткового охоплення навчанням учнів шкільного віку, неодноразово попереджуючи і батьків, і дирекції шкіл, що навчання є обов'язковим. Доречним тут буде ось цей документ:

«Сградківська Райуправа

19 січня 1942 р.

№4

Голові Весело-Кутської

с/управи

Завідуючому школи

Райуправа, інспектура народної освіти неодноразово нагадувала Вам, що навчання дітей є обов'язковим і що Ви повинні прикласти максимум енергії, щоб всі діти шкільного віку були охоплені школою...

Голова Райуправи (підпис) Гончаренко

Інспектор народної освіти (підпис) (нерозбірл.)» [6].

19 січня 1942 року, проаналізувавши стан справ з відвідуванням учнями шкіл, районна влада прийшла до невтішного висновку, що деяка частина учнів шкіл не відвідувала. Так, тільки в с. Веселий Кут тогочасного Єлизаветградківського району (нині Знам'янського), 1-5 класи не відвідували 58 дітей з метою подолання цієї проблеми розроблялися певні заходи, які передбачали, зокрема: «1. По подворних списках перевірити наявність дітей, які повинні вчитися в 1-5 кл. Скласти списки усіх дітей з зазначенням в якому класі дитина учиться. А якщо не учиться, то вказати причину цього і вжити заходів з боку учителів і сільських управ. 2. Скликати в с/управі нараду учителів, на якій обговорити питання про боротьбу за охоплення всіх без винятку дітей навчанням в 1-5 класах...» [7].

Повністю змінювалися шкільні програми. Першими зазнали докорінного переопрацювання, порівняно з довоєнними, програми з таких навчальних предметів, як історія, українська література і мова, географія. Повний їх зміст вмістила газета «Українські вісті», що друкувалася в м. Кіровограді. Завдання, що ставилися перед школою, були такими: «Учням з першого ж дня в цих школах доведено всю серйозність і велич тих завдань і вимог, що стоять перед ними в галузі набуття глибоких, ґрунтовних знань та їхньої поведінки, відповідно до завдань нової епохи в житті нашої рідної Країни. Це цілком зрозуміло. Учні мусять усвідомити всю відповідальність, яку вони несуть перед державою, школою, учителем і батьками за якість своєї навчальної роботи, відношення до неї і свою поведінку. Із школи учень повинен вийти цілком культурною людиною, в найкращому розумінні цього слова, озброєним справжніми знаннями...Побажасємо, щоб школа рішуче стала на шлях виховання гідних синів нашої дорогої вільної Батьківщини в душі відданості справі національного відродження нашого многострадального народу» [8].

Навчання розпочалися в тих шкільних приміщеннях, що й до війни, адже, відповідно до розпорядження районної управи, датованого початком вересня 1941 року, всі державні приміщення з усім майном підлягали інвентаризації та охороні, а сільській владі наказувалося «...зібрати належне до приміщень майно та матеріали, зробити інвентаризацію його та забезпечити охорону майна і приміщення, та негайно приступити до ремонту приміщень» [9]. Проте, відомі факти нищення шкільного майна німецькими військовими частинами, які, з початку окупації району (серпень 1941 року),

шкільні приміщення, зокрема в Олександрівці, с. Триліси, використовували під казарми, а шкільні меблі – як дрова. Про події в с. Триліси згадує Степан Глід (Іван Логвинович Ратушній) – на той час директор місцевої середньої школи: *«Третього дня на шкільне подвір'я заїхала військово-господарська німецька частина, що випікала хліб і ремонтувала машини для передових частин фронту... Я саме був на подвір'ї й гауптман тієї частини звернувся до мене, щоб я їм відкрив школу. Я зразу ж пішов у хату за ключами, але не встиг ще й винести ключі, як двері шкільного будинку були вирвані з завісами, а віконне скло, разом з рамами, з страшним брязкотом вилітало на подвір'я. Я з жаху прямо остовпів... Через вікна вилітали шафи, таблиці, лавки і все з гуркотом розбивалося об суху землю. А коли почали викидати й розбивати мікроскопи, барометри, вольтметри, амперметри й інше дороге навчальне приладдя... - я зайшов до середини будинку... Увесь фізичний, хімічний і природничий кабінети ... тепер були зовсім розгромлені...»* [10].

Проте, в більшості населених пунктів як власне школи, так і все шкільне майно, збереглися. Незабаром відновиться навчання і в Триліській школі – відкриються чотири класи початкової школи. Учні старших класів ходитимуть до десятирічної школи в сусіднє село Вищі Верещаки. В обох селах школи знаходитимуться в тих приміщеннях, що й до війни [11].

На сільські управи покладалися обов'язки ремонту шкільних приміщень. Нагадування про це робилися неодноразово. Так, Єлизаветградківська районна управа своїм розпорядженням за № 15 від 17.11.1941 року суворо попередила сільських старост про обов'язковість проведення ремонту шкільних приміщень та забезпечення їх паливом:

«Районна

управа

Єлизаветградківка

17.XI. 41

№15

Старостам с/управ

За відомостями, які є в Райуправі відомо, що окремі старости сільуправ відмовляються від проведення ремонту шкіль та завозу палива. Райуправа роз'яснює, що ремонт шкіль і завіз палива проводиться за рахунок колгоспів і ніякі посилання на відсутність коштів у сільських управ не може бути причиною відсутності в школах палива.

Голова Районної управи (підпис)

Секретар (підпис)». [12].

Також сільській владі необхідно було подбати про виплати заробітних плат директорам шкіль, вчителям. Технічному персоналу встановлювалися трудовні з виплатою за них з колгоспних та радгоспних кас. Так, прибиральниці шкільних приміщень нараховувалося 15 трудовнів за одну прибрану класну кімнату, 20 трудовнів – за дві кімнати, шкільний сторож мав 20 трудовнів за місяць охорони школи [13]. Наразі невідомі розміри зарплат вчителів, але, по за сумнівом, що й вони отримували засоби до існування з колгоспів (громадських дворів). Однак, подекуди розпорядження районних властей не виконувалися. Про це свідчить замітка в обласній газеті «Українські вісті» в № 8 від 28.01.1942 року: *«Олександрівська школа вже тиждень як припинила навчання за відсутністю палива, яке ніяк не може завезти староста громадського двору Тимофієнко. Цей староста більш важливою справою вважає послати в сусіднє село пароконні сани з людьми за горілкою, ніж привезти соломи для школи. Свій вчинок він обумовлює тим, що, мовляв, “без горілки працювати не можу”.*

Контингент вчителів зберігся, в основному, довоєнний, хоча певна частина з них були мобілізовані до лав Червоної Армії (директор Олександрівської середньої школи М. Т. Бебешко, вчитель цієї школи І. Д. Чорний) [14], дехто був знищений окупантами (вчитель Ю. А. Федоровський [15], а вчителя М. з Триліської школи загарбники хотіли розстріляти в перші дні окупації села тільки за те, що він не дав для «німецької визвольної армії» дров [16]. За знищення у листопаді 1941 року в с.Красносілка шляхом підпалу

корівника з худобою був розстріляний вчитель М. М. Витрищак [17]. Частина вчителів виїхали на Схід (вчителька Олександрівської семирічної школи М. П. Тарнавич, вчитель цієї школи, а перед війною - інспектор відділу освіти В. А. Хоменко, вчителька української мови та літератури, член партії Є. Д. Івлєва [18]). Не зумів переправитися через Дніпро, бо втопився, вчитель Триліської школи Михайло Якович Канєвський (сумну звістку про його смерть принесли до села гуртівники худоби, які намагалися, безрезультатно, переправити її на лівий берег Дніпра [19]). Виїхав до м. Олександрії вчитель Цвітненської школи Іван Ірклієнко. Дехто, з початком війни, виїхав до місць проживання своїх родичів в інші області і райони, багато, навпаки, повернулися до рідних країв. Однак, ті, хто залишилися, впродовж років окупації справно виконували свій вчительський обов'язок. Однак, були серед вчителів й такі, які перейшли на роботу до нових органів влади та слугували німцям.

Весною-літом 1943 року частина вчителів були заарештовані жандармерією та відправлені до Кіровоградської в'язниці, звідки були переправлені до німецьких концтаборів Бухенвальд та Дора. *«...Арештовані майже самі вчителі середніх шкіл разом з їх завідувачем й інспектором районного відділу освіти, - згадував С.Глід. - Привезли до тюрми біля 60-ти осіб»* [20]. В Бухенвальді опинився і директор Івангородської агрономічної школи Іван Логвинович Ратушній. Більшість вчителів, а серед них були як комсомольці, так і члени більшовицької партії, працювали до повного вигнання німців, що повністю спростовує міф про поголовне винищення членів партії окупантами (два вчителі-комуністи, один з них – завуч Іванов, наприклад, впродовж всього періоду окупації навчали дітей в Триліській школі, не зазнавши ніяких переслідувань або утисків від окупантів). Влітку 1943 року також буде заарештований німцями та відправлений до концтабору Бухенвальд інспектор народної освіти в Олександрівському районі Шевченко. Пробувши там місяць, у листопаді 1943 року загине. (Разом з ним була заарештована і його дружина) [21].

Згідно документів Державного архіву Кіровоградської області чітко простежуються два майже повноцінні навчальні роки – 1941-1942 та 1942-1943 [22]. Навчання в 1943 році (1943-1944 навчального року) триватиме до 26 листопада 1943 року. Мотиви припинення занять в школах району наприкінці листопада 1943 року відомі – частини Червоної Армії форсували Дніпро і готувалися до визволення Кіровоградщини. Однак Олександрівський гебітскомісар Ланге у своєму розпорядженні від 26.11.1943 року припинення навчання обґрунтував так:

«м. Олександрівка 26.XI-43 р.

Районному старшині с. Є-градківки.

В зв'язку з великою потребою палива (вугілля та дров) для опалення установ та підприємств, а цим самим і виникнення труднощів в постачанні шкіл паливом, всі початкові школи в Генералбецірку припиняють свою роботу з одержанням цього.

Маючи на увазі забезпечення підприємства та установи дровами пропоную велику кількість палива в школах передати установам та підприємствам...

Гебітскомісар

Ланге

З оригіналом згідно

Секретар (підпис)» [23].

Впродовж всього періоду окупації, попри намагання українських властей, все-таки, не вдалося відновити навчання у всіх без винятку школах. Проте, можна припустити, що в переважній більшості сіл нинішнього Олександрівського району школи працювали. Єдиною причиною припинення навчання дітей в школі було використання окупантами приміщень шкіл для своїх потреб. Не вдалося, також, забезпечити стовідсоткового відвідування учнями шкіл. Відсутні були в належній кількості учнівські приладдя, підручники, зошити, та, проте, й вчителі.

«Навчання в Любомирській семирічній школі Олександрівського району, як згадує нині жителька смт Олександрівка Курганська Марія Потанівна, - тривали впродовж 1941 – 1943 років. Шкільних приміщень було кілька. Ними були хати розкуркулених

односельчан, одна з яких, де я навчалася, називалася «Вовкова» - від прізвища розкуркуленої сім'ї Вовків, були «Вузуптерова» та «Моргунівська» (Івана Моргуна оголосили на початку колективізації куркулем та виселили з усією сім'єю, хату забрали), була і «Центральна». До нашого класу у вересні 1943 року з'явилося 32 учні. Класним керівником був Поцілуйко Іван Федорович. Біля школи були великі копиці соломи, про це подбав староста села Сугак Петро, бо соломою топили шкільні груби. Навчання було у дві зміни. Вчителі стали добрішими, охоче проводили з нами, як тепер сказали б, конкурси декламування, читали нам багато книг, водили на екскурсію до лісу, виходили з нами на високий курган, що був поблизу села, де розповідали про історію України. А ми, діти, з охотою йшли до школи, бо там було цікаво. Проте, весною 1943 року, вже ближче до закінчення навчального року, раптово зник вчитель німецької мови Павло Павлович, він був не наш, не з сільських, тому прізвища його не пам'ятаю. Після його зникнення уроків іноземної мови не було вже кому читати. Я була шостою дитиною в сім'ї, батько помер у роки голодомору, тому моя мати, напевне, за навчання не платила, хоча тоді я над цим навіть не задумувалася».

За всі роки окупації, довгий час до та після неї, дитяче життя ніколи не було а ні щасливим, а ні безтурботним. Так, в зиму 1941 на 1942 рік поза Олександрівкою було розстріляно кілька сотень євреїв (і сьогодні ми не знаємо точної цифри цих жертв). Серед них значна кількість була дітей як шкільного – учні олександрівських середньої та семирічної шкіл, так і дошкільного віку.

Загинули від рук п'яного німецького офіцера троє малолітніх дітей з сім'ї Ламтевих, які жили у Федварі (нині с. Підлісне): неповнолітні Геннадій, Надія та Ольга. В цьому ж селі трагічно обірвалося життя чотирьох мужніх підлітків Ф. Шепеля, Я. Матвієнка, І. Юрченка, І. Коноваленка. Німецький патруль вбив чотирнадцятирічного Михайла Посайду з с. Северинівка, який пізнього вечора перших днів січня 1944 року пробирався до рідної хати з яру, де переховувався від примусового вивезення на роботи до Німеччини. Померли від тифу Вітренки - Василь Миколайович (10 років), Василь Свиридович (5 років), Олексій Потапович (10 років) з с. Несваткове. Були розстріляні за безпідставним звинуваченням у нищенні кількох телефонних стовпів чотири учні Івангородської агрономічної школи. Ця трагедія сталася у березні 1943 року. Загинули десятки дітей від вчиненої карателями розправи над жителями, які стали заручниками за дії партизанів, сусідніх з Олександрівкою хуторів Буда Половецька та Вдовичий. Така ж доля готувалася і для майже дев'ятисот жителів с. Кримки, які колективно повинні були відповідати за вбивство німецького вояка у вересні 1942 року, здійснене поблизу села. (Той, хто забив німця, ставши після війни людиною поважною, все життя каявся, що його необдуманий вчинок призвів до страти 42 дорослих жителів Кримок).

Велике випробування випало на долі дітей під час боїв впродовж грудня 1943 – січня 1944 років за звільнення району від німецько-фашистських загарбників. Снаряди, бомби та кулі, випущені як з німецької, так і радянської зброї, не розбирали, де свої, а де чужі, тож гинули, за якийсь день-два до визволення, ховаючись у погребях, різного призначення господарських ямах, українські матері, затуляючи собою, часто безрезультатно, тіла своїх дітей. Так загинула вся сім'я жителя Єлизаветградки Арсентія Бондаренка – він, дружина та двоє їхніх дітей, так само загинула їхня землячка шестирічна Страшко Ніна та восьмирічний житель Бірок Линник Микола та десятки інших)» [24].

«Після звільнення села ми повернулися з Грушківських лісів, де перебували майже всю осінь 1943 та початок зими 1944 року, то вже з весни 1944 року, - згадує М. П. Курганська, - я та багато моїх однолітків почали працювати нарівні з дорослими в сільгоспартілі ім. Молотова і я вже ніколи не ходила до школи, бо не мала змоги, а доводилося орати, боронувати, возити волами, взагалі, тяжко працювати. Будучи сиротою, тяжко переживала зі своїми ровесниками також і їхнє сирітство, бо десятками почали приходити до села похоронки на вбитих, нещодавно мобілізованих батьків...

Проте і до сьогодні з вдячністю згадую, хоча з того часу минуло більше шести десятків років, імена вчителів, які в роки окупації вчили нас – сільських дітей: це Павло Павлович, Іван Федорович, Василь Устимович...» [25].

Незаперечно, що переважна більшість вчителів Олександрівського району, як і їхні колеги по всій Україні, всупереч тяжким та часто непередбачуваним обставинам, викликаних війною та роками німецької окупації, сумлінно виконували свій професійний обов'язок, навчаючи, щоб там не було, українських дітей основам знань, любові до Батьківщини, високим моральним та духовним якостям. Післявоєнне життя повністю це підтвердило.

Використані джерела та література.

1. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО). – Ф. 2696. - Оп.1. - Арх. 2. – Арк. 15.
2. Кузик Б., Литвин Л. Олександрівські університети. – Олександрія, 2004. – С. 14.
3. ДАКО. - Ф. 2696. - Оп.1. - Арх. 2. - Арк. 15.
4. Глід Степан. Фрагменти життя і мук. – Лондон, 1955. – С. 36.
5. ДАКО. – Ф. 2696. - Оп.1. - Арх. 2. - Арк. 15.
6. ДАКО. – Ф. 2696. - Оп.1. - Арх. – 2. - Арк. 31.
7. ДАКО. – Ф.2696. - Оп.1. - Арх. 2. - Арк. 31.
8. Газета «Українські вісті». – 1942. – № 4. – 14.01.
9. ДАКО. – Ф. 2696. - Оп.1. - Арх. 2. - Арк. 5.
10. Глід Степан. Назв. праця. – Лондон, 1955. – С. 13.
11. Спогади Кримського О.
12. ДАКО. – Ф. 2697. – Оп. 1. - Арх. 2. - Арк. 18.
13. ДАКО. – Ф. 2696. - Оп.1. - Арх. 2. - Арк. 15.
14. Кузик Б., Литвин Л. Олександрівські університети. – Олександрія, 2004. – С. 12.
15. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. – К., 1972. – С. 572.
16. Глід С. Назв. праця. – С. 16.
17. Дейнеко А. Село наше Красне. – Дніпропетровськ, 2007. – С. 171.
18. Спогади Жигадло О.
19. Спогади Кримського О.
20. Глід С. Назв. праця. – С. 65.
21. Пундяк В. Я бачив пекло... - Львів, 2005. – С. 121.
22. ДАКО. – Ф. 2697. - Оп.1. - Арх. 2. - Арк. 126.
23. ДАКО. - Ф. 2696. - Оп.1. - Арх. 2. - Арк. 137.
24. Книга Скорботи України. Кіровоградська область. – Кіровоград, 2003.
25. Спогади Курганської М.

Надія КУКСА,
старший науковий співробітник
Національного історико-культурного заповідника “Чигирин”

ІЛЛІНСЬКА ЦЕРКВА В ЧАСИ НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (7 СЕРПНЯ 1941 – 12 ГРУДНЯ 1945 РР.)

Практично недослідженою сторінкою історії Іллінської церкви, що в селі Суботів Чигиринського району Черкаської області, до сьогодні вважався тяжкий і суперечливий період німецько-фашистської окупації. Нещодавно виявлено і опрацьовано низку архівних документів, які дозволяють відхилити завісу невідомості щодо релігійного

життя населення Чигиринського району (входив до складу Олександрівського гебітскомісаріату) за нацистської влади.

5 серпня 1941 р. почалася окупація Чигиринського краю німецько-фашистськими загарбниками. Невдовзі окупаційною владою було сформовано адміністрацію, що регламентувала всі напрямки життя населення.

В релігійній сфері почався якісно новий етап. Розуміючи, що лише репресивними заходами годі сподіватися неухильного виконання розпоряджень, нова влада розробила цілу низку нововведень, що стосувалися насамперед культурно-духовної сфери. Найбільш суттєві зміни пропонувалися населенню саме в відношенні окупаційної влади до релігійних віросповідань. Фашистські ідеологи прекрасно розуміли, що без будь-яких затрат не тільки повернуть до себе прихильність частини віруючих людей, а й ще більше підірвуть авторитет більшовицької влади, яка майже чверть століття проводила потворну антирелігійну кампанію. На „визволених” українських землях розпочався динамічний, проте недовготривалий процес, досить влучно охарактеризований митрополитом Ніканором як „стихийний рух відродження релігійного життя в Україні” [1; 231].

Обставини, серед яких мала проходити християнська місія з відродження Церкви Христової на українських землях, звільнених від безбожної комуністичної влади, утворюючи великі труднощі для цієї місії, не могли, однак, припинити церковно-релігійного руху в народі. За 20 років безбожна влада викоринила церковне життя – стояло завдання відродження церковно-релігійного життя [2; 225-226].

Більш влучної картини цього процесу, змальованої не стороннім споглядачем, а очевидцем і безпосереднім учасником тих подій Іваном Власовським, годі сподіватися:

„... не можна не подивляти того ентузіазму, з яким людність на Україні бралась за відновлення церковного життя по кількох роках нищення його антирелігійною пропагандою, арештами, засланнями і вимордовуваннями єпископів, духовенства, закриттям і руйнацією церков. [3; 231].

Одночасно з придбанням священиків парафії наполегливо взялися ремонтувати уцілілі церкви або пристосовувати помешкання під відправу Служб Божих там, де храми було поруйновано. Здебільшого з храмів пороблено було „сільбудинки”, які тепер знову повернуто на храми. В багатьох випадках як утварь, так і церковна одежа, переховувались вірними, хоч за це большевики й жорстоко карали. Переховувались навіть святі антимінси... На визначений час для посвячення церкви – храми блищали як малюнки, очищені, обмиті, прикрашені й оздоблені квітами, аж до самого хреста на бані... Ніколи церкви так не відвідувались, як після повороту цієї можливості знову молитися і єднатися з Богом. Священиків люди оточували небувало теплою опікою. Люди масово приступали до виконання св. Таїн, що були ними пропущені. Вінчались, охрещувались, справляли християнський похорон для рідних, що давно одійшли з життя. З'явилися дбайливо приховані святі образи, буйно зріс попит на молитовники. Люди жадібно всією істотою всисали Слово Боже, як спрагнена земля цілющу росу” [4; 232].

...Той людський духовний здвиг, що „прагнув до Бога Живого”, як казав Пророк (пс. 41, 2), складався переважно з людей старшого віку, молоді приходило на богослужіння значно менше, ніж в досовітські часи; комсомол, антирелігійна пропаганда в школі і у всіх виховальних закладах СРСР таки встигли затруїти багато молодих душ безбожністю [5; 232]...

„Заслугове уваги ентузіазм людности, з яким вона взялася за улаштування церков. Особливо виявила старання молодь, що під керуванням старших людей усіх сил докладала для упорядкування церковних будинків... У системі „обезвірювання”, людности большевики, як видно, перебрали мірку, бо в той час, як старе покоління горнулося до Церкви з побожного сантименту, молодь стала горнутися з протесту перед брутальним насильством над душею людини [6; 232]...”

Населення Богданового краю з радісним піднесенням зустріло звістку про поновлення діяльності релігійних громад.

В перші ж місяці окупації повсюди на Чигиринщині стали відновлюватися богослужіння, організовуватися релігійні громади. Оскільки переважна більшість храмів була зруйнована чи переобладнана під склади, зерносховища, школи, сільські клуби, перед мирянами постало завдання власними силами підшукати собі відповідні приміщення для проведення богослужінь.

Вірянам Суботова поталанило більше – збереглася практично неушкодженою Іллінська церква, в якій на цей час було зерносховище. За спогадами старожилів, дуже швидко кілька десятків набожних селян середнього віку почали наводити належний порядок в приміщенні храму. Чоловіки із звичайних дощок змайстрували простенький скромний іконостас. Позносили образи, які вдалося врятувати від рейдів „войовничих безбожників”. Ікони рясно прикрасили вишиваними рушниками. Тривалий час не було священика. Серед мирян були освічені набожні чоловіки, які згуртовували навколо себе селян, і ті приходили до храму на молитву та послухати Слово Боже.

Наприкінці 1941 р. з Харківщини новою владою було привезено священика Димитрія Квартальнова з дружиною та сином. Отець Димитрій за короткий час зумів згуртувати навколо себе паству. До цього часу вдячні миряни, які в той час були дітьми, з любов'ю згадують настоятеля як високоосвічену, добропорядну людину.

Згідно нововведенням окупаційної адміністрації, богослужіння проводилися виключно українською мовою. Особливо вирізнявся церковний хор, до якого входило близько двадцяти найголосистіших з вірян. Причому, осердя хору складали чоловіки середніх літ. Завдяки неповторній акустиці храму та бездоганному виконанню, багатоголосий спів було чути навіть в Розсошинцях, що знаходилися на іншому боці Тясмина. До слова, колишні учасники цього церковного хору, які, на жаль, вже відійшли у Вічність, передали премудрості азів канонічного співу продовжувачам своєї місії після останнього поновлення в гетьманській усипальниці служби Божої 1990 року.

Прикметно, що до відвідування богослужінь почала долучатися і молодь села, якій випало народитися і вирости в умовах агресивного атеїзму.[21]

Більш красномовно проілюструвати хід однієї з відправ допоможе рідкісна світлина, датована 10 жовтня 1942 р.

З початком 1941-1942 навчального року окупаційна влада не встрявала в шкільні програми, де було передбачено вивчення Закону Божого. Проте з червня 1942 р. ситуація докорінно змінилася, причому в усіх напрямках релігійного життя.

1 червня 1942 р. було видано „Розпорядження Райхскомісара України про правні відносини релігійних організацій”, згідно з яким поголошувалась свобода релігії та релігійних союзів і інституцій, з наказом представити до Райхскомісаріату статуту Церков і релігійних громад. Але, як то було не парадоксально, відразу після вступу в дію даного розпорядження почало ширитися і наростати втручання німецької влади у внутрішнє життя церкви, що суперечило засадам релігійної толерантності [7; 237].

...В другому шкільному році при німцях 1942-43 науки релігії по початкових школах (середніх і вищих не було); німецька влада заборонила, втручаючись і в цю велику справу життя Церкви – релігійного виховання молоді. Трудно навіть сказати, чим керувалась в даному випадку окупаційна німецька влада, ”заборонивши доступ релігійної науки в школу”, але батьки учнів все більше переконувались, що майже нема різниці в атеїстичному світогляді гітлеризму і комунізму [8; 239].

Наводимо численні архівні документи, які допомагають зняти лицемірну личину із спекуляції над релігійними почуттями населення з боку нацистської влади. Адже саме ці нововиявлені документи дозволяють відобразити досить чітку, позбавлену суб’єктивного бачення картину відношення окупаційної влади до релігійних вірувань населення краю.

Звичайно, треба зауважити, що збереглися далеко не всі документи, що стосувалися релігійної сфери. Проте й наявні рельєфно викреслюють основну лінію релігійної політики окупаційної адміністрації.

Перші виявлені документи датуються кінцем лютого 1942 року. Останні – березнем 1943 року.

19 лютого 1942 р.

В останні часи ворожі українському народу елементи розповсюджують різні провокаційні чутки з метою підірвати довір’я українського народу до існуючої влади про те, що нібито, хто не буде хрестити дітей, той носитиме мідянку на рукаві (очевидно, тут говориться про спеціальний знак. – Н. К.) . Аналогічні з цим слухи відносно виконання релігійних обрядів при вступі до шлюбу.

Райуправа пропонує широко сповістити, що все це нісенітниця.

Релігія є вільна, то і виконання релігійних обрядів є вільним для всього українського населення.

Осіб, що поширюють чутки, необхідно виявляти і притягти до штрафу. В окремих випадках впровадити на розгляд до районної Служби Порядку [10].

Цікаво, що перекази подібного змісту траплялися авторці дослідження ще задовго до виявлення даних документів. З дитячих спогадів колишнього мешканця Суботова, дізнаємося, що начебто селян неодноразово збирали на центральному майдані села і наказували прийняти хрещення. Непокірним погрожували випекти зірку на чолі. Не виключено, що подібні випадки все ж мали місце. Цілком можливо, „палицю перегинали” запопадливі посіпаки із так званої служби порядку.

Розпорядження повітового комісара відносно українських релігійних свят від 26 лютого 1942 р.

Я ще раз вказую на те, аби свята всіх релігій та сект були приурочені до свят загальноустановлених, а саме: Паска – 5 та 6 квітня, Трійця – 25 та 26 травня.

Вознесеніє та Страстна Пятниця – релігійними святами не вважаються.

Щоб не порушувати виробничої праці, категорично забороняється припиняти роботу в районних установах в дні церковних свят.

Попам та іншим проповідникам при проведенні церковних служб користуватись виключно українською мовою.

В дальнішому дозволяється проводити службу лише тим церковнослужителям, які будуть затверджені мною. Тому всім старостам пропоную до 1 березня надіслати списки всіх попів та інших проповідників:

1. Прізвище ім'я, по батькові.
2. Національність.
3. Освіта.
4. Місце мешкання.

Гебітскомісар Ланге. [11; 246]

Березень 1942 р.

В зв'язку з наближенням великих свят Святої Паски наказую:

Усім мешканцям села очистити свої двори від всякого сміття та гною.

Увесь мусор повинен бути убраний у ями та засипаний землею.

Прочистити димоходи та побілити хати.

Відремонтувати огорожі своїх дворів.

Підмазати стволи садових дерев.

Керівникам громади налагодити роботу добровільних пожежних дружин та провести у належний стан пожежний реманент [12; 293].

За наказом по Чигиринському райуправлінню від 5 травня 1942 р.

в м. Чигирині утворена Районова Церковна Рада, якій підпорядковані всі існуючі на терені Чигиринського району релігійні громади. Канцелярія Районової Церковної Ради міститься тимчасово при Відділі народівити і виховання.

Районова Церковна Рада звертається до всіх сільуправ з проханням подати докладні відомості про сільські релігійні громади за такою формою:

1. Повна назва релігійної громади.
2. В якому будинку проводяться богослужіння і інші релігійні обряди – в спеціальному чи пристосованому?
3. Чи потребує церковний будинок ремонту, а якщо потребує, то скласти кошторис на його ремонт?
4. Чи є священник? Вказати прізвище, ім'я, по-батькові та два примірники біографії.
5. Яка є богослужбова література (окремо на церковно-слов'янській, окремо на українській мовах)?
6. Чи є церковні хори, а якщо хору немає, то приступити до його зорганізування.
7. На якій мові проводяться богослужіння й інші релігійні обряди?

Районова Церковна Рада попереджає, що богослужіння та інші релігійні обряди мусять проводитися тільки українською мовою згідно з наказом Гебітскомісара і Старшини Райуправління.

Довести до відома кожної релігійної громади, що вона за рішенням Районової Церковної Ради в погодження з старшиною Райуправи несуть щомісячно відрахування на користь Районової Церковної Ради на її адміністративні видатки 100 крб.

Відрахування почати робити з травня 1942 р.[13; 313]

Голова Районової Церковної Ради Куроп'ятнік Терентій – (настоятель Свято-Троїцької церкви відновленого в часи окупації Чигиринського монастиря – Н. К.)

Основною метою створення Районової Церковної Ради було не входити в систему церковного управління, а бути органами церковно-громадського життя і виявляти в своїй діяльності і постановах організовану церковно-громадську думку [9; 228].

Проте, як свідчать документи, Районова Церковна Рада носила швидше формальний характер. Принаймні, її розпоряджень ми не зустрічаємо. Розпорядження, що стосувалися церковно-релігійного життя населення, адресувалися і рекомендувалися до виконання сільським старостам, причому, обов'язково зазначалося про повідомлення як священників, так і членів сільської громади. Хоча, цілком можливо, що подібні розпорядження дублювалися і були направлені безпосередньо настоятелям храмів. Однак, поки що подібних документів нами не виявлено.

Що ж до щомісячних відрахувань, то більш, ніж упевнені, що навряд чи вони проводилися регулярно, якщо здійснювалися взагалі. Натрапляємо на категоричні попередження сільським старостам про постійні зриви виконання поставок таких стратегічно важливих для німецької армії продуктів харчування, як, наприклад, м'ясо та яйця та направлення селян на обов'язкові роботи зі спорудження військових укріплень, в виконанні яких окупаційна влада була зацікавлена куди більше.

На і без того вкрай зубожіле українське селянство, більшість якого в воєнний час становили жінки, особи похилого віку та з обмеженою працездатністю, підлітки, діти, нова влада наклала стільки зобов'язань і податків, які були виражені як в натуральному, так і в грошовому еквіваленті, що при всьому бажанні люди не могли виконувати весь масив розпоряджень, що звалилися на них.

Розпорядження Олександрівського Гебітскомісара для виконання та широкого оголошення населенню. Відносно святкування Різдвяних Свят.

Ідучи назустріч бажанню населення ставлю до відома про святкування Різдвяних Свят для українського населення об'явлено 7 та 8 січня 1943 р. Дні 25 та 26 грудня 1942 р. – робочі.

Гебітскомісар Ланге [14; 139].

Розпорядження Рейхскомісара та Гебітскомісара від 13 січня 1943 р.

Пропонуємо поставити до відома всіх віруючих вашого села, а також священослужників про те, що відправлення Служби Божої у храмові свята, а також інші, які припадають серед тижня, забороняється, а святкування з відправленням Служби Божої переноситься на ближчу неділю.

Це розпорядження залишається дійсним до кінця війни, і за порушення його винні будуть притягнені до покарання [15; 5, 6, 7].

Дні свят, яких пропонуємо дотримуватися та оголосити населенню села:

Різдво Христове – 7 та 8 січня 1943 р.

Новий рік – 14 січня 1943 р.

Пасха Христова – два дні.

Тройця – два дні.

Виконання цього обов'язкове [16; 59].

Розпорядження про припинення богослужінь і базарів під час весняної сівби від 17 березня 1943 р.

Повинні бути попереджені всі священослужники [17; 60].

Розпорядження Гебітскомісара для точного і неухильного виконання відносно регулювання богослужінь під час весняних засівів.

19 березня 1943 р.

Згідно з положенням між Генеральним комісаром і керівниками представлених в Генералбецірк церквей, встановлюю такий порядок Богослужінь під час весняних засівів:

1. Від 8 березня до початку весняних засівів можуть щодня відправляти Богослужіння, зв'язані з постом.

2. З дня весняних засівів мають бути припинені всі богослужіння, включаючи й Богослужіння по неділях до обіду, аж до Великого Четверга вечором.

3. У Великий Четверг вечором 22 квітня може відправлятися Богослужіння, починаючи з 19 годин.

4. У Велику П'ятницю 23 квітня може відправлятися Богослужіння цілий день.

5. У Велику Суботу робочий день, однако можуть читатися церковні літургії, причім священослужники зобов'язані найбільш строго стежити за тим, аби жодні

працездатні роботи сили не задержувалися в церквах. Починаючи з 19 годин, можна відправляти загальне Богослужіння також у Велику Суботу.

6. На Великдень (Пасху) можна також відправляти Богослужіння протягом цілого дня.

З мого боку також немає заперечень проти того, аби під час вищезазначеного часу відправлялись Богослужби по неділях вечером (починаючи не раніше з 19 годин), якщо також само не являється на ці богослужіння місцеве працездатне населення. [18; 64]

Згідно опитувань очевидців, церковне життя населення Суботова було підпорядковане наведеним вище розпорядженням. Варто зазначити, що в інших селах району траплялися набагато зневажливіше ставлення до релігійних почуттів вірян. Схильні вважати, що відносно лояльному ставленню до проблем суботівської релігійної громади значною мірою завдячуємо цивільному коменданту Суботова Югану Пауляю, про якого досі зберігаються тут добрі згадки.

Відступаючи, фашисти замінували споруду, заклавши під неї 400 кг вибухівки. Ціною власного життя місцевий юний підпільник Анатолій Золотар перешкодив їм підірвати святиню [21; 181-185].

До слова, місцеві мешканці до сьогодні мають власну версію, чому церкву не зруйнували під час визволення села від фашистських загарбників.

Безклуба Ганна Іванівна, 1936 р. н., розповідає, що її мати, яка зналася на народній медицині, незадовго до початку звільнення Суботова лікувала німецького солдата. Напевно, в знак вдячності він повідомив про каральну акцію, що невдовзі мала відбутися над селянами. Німець порадив сім'ї перебути лиху годину в закинутому льоху, що знаходився на їх садибі. При цьому солдат зауважив, що перед каральним загоном поставлене завдання знищити всі споруди в селі. Всі, без винятку, окрім церкви. Чому? А тому, що в одній із стін храму знаходиться поховання Богдана Хмельницького. Він лежить в такій домовині, яку не зможуть виявити ніяким обладнанням. Поховано гетьмана разом з золотою булавою.[23]

По визволенні села церква продовжувала діяти. За спогадами очевидців, чимало радянських солдатів прилучилися до богослужіння з нагоди звільнення Суботова від фашистських загарбників [24].

Знаково, що до наших днів вдалося зберегти корогви, які були серед церковного начиння в роки окупації.

Використані джерела та література.

1. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. 4. – Ч. 2. – К., 1998. – С.231.
2. Там само. – С. 225-226.
3. Там само. – С. 231.
4. Там само. – С. 232.
5. Там само. – С. 232.
6. Там само. - С. 232.
7. Там само. – С. 237.
8. Там само. – С. 239.
9. Там само. – С. 228.
10. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф. 1352. – Оп. 1. – Спр. 1.
11. ДАЧО. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 246.
12. Там само. – Арк. 293.
13. Там само. – Арк. 313.
14. Там само. – Арк. – 139.
15. Там само. – Арк. 5, 6, 8.
16. ДАЧО. – Ф. 1353. – Оп. 1. – Спр. – 2. – Арк. 59.

17. Там само. – Арк. 60.
18. Там само. – Арк. 64.
19. Там само. – Арк. 16.
20. Там само. – Арк. 60.
21. Кукса Н. Суботівське комсомольсько-молодіжне підпілля // Черкащина в контексті історії України. – Черкаси, 2005. – С.181-185.
22. Матеріали польових досліджень авторки. – Розповідь Кучер Агафії Євменівни, 1931 р. н., с. Суботів Чигиринського району.
23. Матеріали польових досліджень авторки. – Розповідь Безклубої Ганни Іванівни, 1936 р. н., с. Суботів Чигиринського району.
24. Матеріали польових досліджень авторки. – Розповідь Потапенко Парасковії Іванівни, 1925 р. н., с. Суботів Чигиринського району.

Наталія ЧИГИРИК,
екскурсовод Національного історико-культурного заповідника «Чигирин»

З ІСТОРІЇ ПЕРЕСЕЛЕННЯ СІЛ ЧИГИРИНЩИНИ З ЧАШІ КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ВОДОЙМИЩА

За часів існування СРСР із захопленням писали: «Три області омивають води рукотворного моря. І жителі кожної з них називають море своїм, гордяться цим витвором розуму і енергії будівників комунізму» [47, 60-65]. А насправді чи були підстави захоплюватися і гордитися? Як проходив процес звільнення території? Що віддав український народ в жертву КремГЕС?

Згідно рішення XX з'їзду КПРС, на Україні планувалося завершити будівництво Каховського гідровузла, збудувати Кременчуцьку і Дніпродзержинську гідроелектростанції, великі теплові електростанції і розпочати будівництво Канівської гідроелектростанції на Дніпрі. [31, 164-165] Однією з найбільших і найпотужніших (625 тис. кВт) мала стати КремГЕС, яка виробляла б дешеву енергію для населення і підприємств. [30, 422-423] Для функціонування 12 агрегатів ГЕС потрібно було збудувати штучне водосховище на Дніпрі, тобто затопити землі більше двох сотень населених пунктів Черкаської, Кіровоградської і Полтавської областей [33, 24]. На Черкащині під затоплення відходила частина земель Іркліївського, Золотоніського, Гельмязівського, Черкаського, Чигиринського, Чернобаївського районів і околиці міста Черкас [28, 228-229]. В дусі того часу накази «згори» не обговорювалися, а приймалися до керівництва і неухильного виконання. Тому в першій половині 50-х років XX ст. почали проводити роботи з підготовки чаші майбутнього Кременчуцького водосховища. «УкрГідеп» та інші організації розробляли проектні завдання по виявленню збитків на території, що відходила під затоплення. Були створені комісії з вибору площ, планування та благоустрою нових населених пунктів. Відповідними органами проводилися проектні розрахунки з переселення по території районів, що знаходилися в зоні затоплення і за їх межами. Так, наприклад, з метою балансу робочої сили Чигиринська райрада вирішує економічно доцільним розміщувати господарства переселенців в межах району, оскільки щороку збільшувалася кількість орних земель на одного працездатного колгоспника, а також розміри площ під технічними культурами, які потребують багато робочих рук [6, 178]. Крім того, розміщення переселенців в межах району значно скорочувало грошові витрати на ці цілі.

У 1954-1956 рр. були створені бригади лісозаготівельників, які розчищали дно майбутнього водосховища від лісів, дерев і чагарників. Тоді постало питання й про 500-гектарний сосновий ліс, що знаходився біля Чигирини: бути йому чи не бути? В давні часи він мав різні назви: Великий Луг, Чаплинський, Гуцівський. Остання назва збереглася за ним і донині. Саме до нього мала розповсюджуватися зона водосховища. Чигиринські

лісівники зверталися в обласні та республіканські керівні органи, щоб захисну дамбу на Тясміні побудували не біля Чигирини, а ближче до Дніпра і зберегти ліс. Поки в 1954-55 роках вирішувалося це питання, декілька разів лісозаготівельники хотіли розпочати вирубку. На щастя, надійшло повідомлення про задоволення прохання зберегти бір, а захисну дамбу побудувати біля села Стецівки. А згодом, у зв'язку з піщаними бурями, був створений степовий лісгосп в Чигирині, для збереження раніше створених насаджень та заліснення рухомих пісків [43, 4]. Неможливо навіть уявити, які наслідки мала б вирубка Гущівського лісу для Чигиринщини.

Історична наука також зазнала величезних втрат в результаті створення штучного Кременчуцького водосховища. В зону затоплення, підтоплення і обвалу берегової лінії потрапили безцінні археологічні пам'ятки. На щастя, в 50-60 рр. ХХ ст. вздовж Дніпра і Тясмина було проведено ряд археологічних розвідок. У 1956 році Інститут археології АН УРСР організував комплексну експедицію, яка дослідила ділянки правого берега Дніпра між містами Чигирин – Новогеоргіївськ. Археологічними загонами тоді керували В. Н. Даниленко, Е. В. Максимов, Є. Ф. Покровська, О. І. Тереножкін, Д. Т. Березовець [32, 3]. Археологічні дослідження показали, що тут проживали люди за доби мезоліту, неоліту, енеоліту, бронзи й раннього залізного віку. Однак багато археологічних пам'яток не були досліджені. Найширша ділянка штучного Кременчуцького «моря» - між Світловодськом і Чигирином на правому березі та Жовнином – на лівому. Тут у Дніпро впадали Сула й Тясмин і були найрозлогіші заплавні луки, приблизно однакові в ширину як на лівому, так і на правому берегах Дніпра. Саме тут, під водою, приблизно від порту Адамівки до Світловодська, поховано найбільшу кількість давніх пам'яток від неоліту до середньовіччя [45, 42-43].

Так, під час будівництва «світлого комуністичного майбутнього» було прийнято рішення знищити сотні тисяч гектарів землі з природними багатствами, мальовничими селами, людськими долями, історією, могилами наших пращурів, які обробляли і захищали ту землю. Тільки з території Чигиринського району під водоймище Кременчуцької гідроелектростанції і захисні лісові насадження відійшло 25362,1 га землі [7, 69-70]. Це землі таких придніпровських сіл нашого району: Адамівка, Бужин, Боровиця, Вітове, Калантаєве, Кожарки, Мудрівка, Рацеве, Стецівка, Тіньки, Тарасівка, Топилівка, Шабельники, Гущівка.

Якими вони залишилися в пам'яті останніх мешканців?

У старій Боровиці було все... І ліс, з велетенськими соснами, і болота з густим очеретом, і піски, і вода, і луки. У селі був свій водяний млин, куди човнами возили зерно молоти на борошно. Черга була велика, тому доводилося чекати по 2-3 дні. На горі був ще й вітряк. Худоба була майже в кожному дворі, оскільки сіна вистачало для всіх. Колгоспних корів переправляли через заплави на луки. Доярки там жили по тижню, а молоко перевозили човнами. Грошей у колгоспі не платили. За відроблені трудовні розраховувалися зерном - пшеницею, житом. Школа була двоповерхова, світили гасницями. В клубі демонстрували кіно, проходили концерти місцевого самодіяльного колективу. У селі також діяв санаторій, де по пугівкам відпочивали діти. В Боровиці на хатах були солом'яні та очеретяні покрівлі. На них гніздилося багато лелек. Щоліта сім'я лелек виводила по 3-4 пташенят. Місцевість була болотиста і корм добувати було не важко [35].

Землі села Шабельники хоч і були піщані, але досить зволожені. Це давало змогу збирати гарні врожаї. Під горою тяглися густі очерета і болота, а ближче до Дніпра піски. В річках і заплавах водилося багато риби. Навпроти майже кожного двору копали копанки - невеликі водоймища для господарських потреб. В них прали одяг, ловили рибу. В цих краях фруктове дерево цінувалося, оскільки не скрізь був сприятливий ґрунт. Місцями траплялася жорства - шматочки гірських порід або мінералів, утворених внаслідок вивітрювання. Це було характерно для всіх низинних сіл. Жителі ходили чи їздили на ярмарки в Медведівку чи Мельники, щоб поміняти на фрукти свої товари: цибулю,

часник, просо, пряжу, рибу, раки. Плодові дерева люди зберігали, навіть столітні дикі груші не знищували. Дички теж сушили - зимою згодяться. А груші були такі, що й вдвох не обнімеш. Підземні води близько підходили до земної поверхні, тому колодязі були мілкі. А хто жив ближче до болота, то можна було воду відром черпати. На «низу» в Шабельниках була школа, магазин, клуб. Кожну неділю чи суботу художній самодіяльний колектив ставив п'єси, з піснями і декораціями. Репертуар був різний: «Наталка-Полтавка», «Сватання на Гончарівці», «В степах України». В селі діяв навіть струнний оркестр і капела бандуристів [36].

Село Рацеве було розташоване в долині, з північної сторони оперізувалося Кирилівським лісом, а з південної - горою. На околиці тяглися болота з багатою рослинністю - очеретом, осокою, рогозом, сітняком, лепехою, а також рибними дарами. В озерах водилися карасі, щуки, в'юни, лини тощо. Все це нині - на дні Кременчуцького водосховища.

В селі було кілька доріг-виїздів, які сходилися на Стусівському узвозі. Вулиці не іменувалися, хати не нумерувалися. Будинки, господарські приміщення, як правило будувалися на піщаних підвищеннях, непридатних для городництва, які не підтоплювалися ґрунтовими та паводковими водами. Через це в забудові панувала куткова система і кожна група дворів мала свою назву: Забаганка, Висипанка, Бірківка, Некрасівка, Григорівка, Микитівка т. д. В 1960 році під затоплення відійшло 1067 гектарів угідь, багато присадибного фонду. То була велика цінність, яку сьогодні не повернути. Луки, пасовища, сінокоси, розкішна природа принесені в жертву Кременчуцькій гідроелектростанції [21, 3]. Ліс у районі с. Адамівка почали рубати ще в 1954 році. Не раз він рятував місцевих мешканців від загибелі. Увесь Шахнів (назва місцевості походила від р. Шахнів, а згодом боліт Шахнове) в 1943 році, як відступали німці, був спалений. Багато жителів с. Адамівка переховувалося тоді в лісі. А в 1947-1948 роках з Кіровоградської, Херсонської і Миколаївської областей, коли була велика посуха, переганяли сюди худобу. Випасали її в лісі. Ліс був густий, з велетенськими соснами, саме тому трави тут і не вигоріли. Колодязі були мілкі, однак взимку вода не замерзала [42]. Хати будували на кучугурах. Перед хатою робили тік, де молотили зерно. Рибу ловили вершами. Ранньою весною діти полюбили рвати молоді паростки очерету і рогозу. Були вони тоді, замість цукерок, найкращими ласощами [41].

Таким було життя придніпровських сіл до 1956 року. Їх жителі приклали чимало зусиль і праці, щоб відбудувати свої і колгоспні господарства в тяжкі повоєнні роки. Ніхто тоді і не міг подумати, що все те доведеться руйнувати.

Масове переселення сіл, що знаходилися в зоні затоплення, розпочалося з 1956 року. Його початком стала Постанова Центрального Комітету КПУ і Ради Міністрів УРСР №74/33 від 31 грудня 1955 року «Про переселення населення і перенесення будівель і споруд в зв'язку з будівництвом Кременчуцької ГЕС.» На обласному і районному рівнях були прийняті відповідні постанови на виконання завдань по переселенню і підготовці чаші майбутнього Кременчуцького водосховища.

Оцінкою вартості будівель і споруд, які знаходилися в зоні затоплення, займалася районна оціночна комісія. В її склад ввійшли: представник райвиконкому (голова комісії), співробітники від районного відділу по будівництву в колгоспах, районного фінансового відділу і дирекції Кременчуцької ГЕС. Чигиринська райрада склад комісії затвердила 1 лютого 1956 року, а фактично вона почала працювати лише з березня 1956 року [1, 192]. Тому з самого початку не дотримувалися терміни виконання робіт. На квітень 1956 року не всім переселенцям першої черги були вручені повідомлення і відведені садиби в натурі [10, 66]. Хоч терміни переселення кожному окремому господарству повинні були оголосити не пізніше, ніж за 6 місяців [28, 228-229].

Не всі переселенці могли самостійно перенести будинки чи побудувати нові. Тому були складені списки пільгових категорій. До них ввійшли інваліди праці, громадянської і Вітчизняної війни, сім'ї загиблих воїнів радянської армії і флоту, пристарілі, одинокі

громадяни. Кошти на будівництво нових будинків пільговим категоріям виділялися державою. Площа будинків була в межах санітарної норми, але не більше, ніж їм належало на старому місці. Будівництво проводили Золотоніський спецбудтрест і райвідділ з будівництва в колгоспах за типовими проектами [10, 65-66]. Як свідчать архівні документи, роботи проходили повільно. Із запланованих на 1956 рік 63 будинків для пільгових категорій на 8.06. 1956 року розпочато будівництво лише фундаментів на 45 будинків. Не вистачало будівельного матеріалу (каменю, цегли, цементу), кваліфікованих робітників, вантажних автомобілів [10, 206]. Золотоніський спецбудтрест № 1 за весь період, згідно плану, мав побудувати 248 будинків для пільгових категорій. А за 1956-1957 роки Золотоніський спецбудтрест не здав жодного будинку в експлуатацію. На травень 1958 року ним розпочато будівництво лише 57 будинків [11, 134].

Кожному переселенцю за будинок, господарчі споруди, деревонасадження, та інші витрати, пов'язані з переселенням, державою виплачувалася компенсація. Перший її розмір складав 50 % від загальної суми, а решту виплачували після пред'явлення довідки сільради про підтвердження перенесення будівель і насаджень та вивіз всіх матеріалів, отриманих від демонтажу [22, 7]. На кожне домоволодіння, що знаходилося в зоні затоплення, оціночна комісія складала інвентаризаційну картку і акт. Згідно даних, що містяться в цих документах, будинки були без фундаментів, інколи з цоколем. Стіни будинків каркасно-очеретяні, обмазані з обох боків глиною. Дах очеретяний, а інколи з черепиці чи покритий залізом, діл глинобитний, вікна і двері дерев'яні, прості, одинарні. Господарчі споруди були глиняні, перекриті очеретом. Огорожі дерев'яні чи плетені з лози [13, 1-18]. На основі цих даних можна зробити висновок, що сума компенсації не була великою, хоча і залежала від відсотка зносу конструкцій. А потрібно було розібрати будівлі, вивезти придатний будівельний матеріал і на новому місці відбудувати всі необхідні споруди. Крім того, будинки без фундаментів в нових селах забороняли споруджувати, а тому потрібно було купляти камінь. До того ж на будівництво хати в середньому використовували 5-6 машин глини. Тому, щоб скоротити витрати на будівництво, люди ходили на толоку взамін, об'єднуючись по 20-30 чоловік [42]. А в Боровиці члени риболовецької артілі ім. ХУІІ Партз'їзду побудувалися окремою частиною села [27, 68].

Для пільгових категорій на кожне домоволодіння виділялася дотація з боку держави в розмірі 10.000 тис. крб. і більше. Для прикладу, наведемо відомості по домоволодінню пільгової категорії Галаган О.М., жителя колишнього с. Кожарки. Сума компенсації за житловий будинок і господарчі споруди складає 7871,06 крб. З дотацією держави (10.000 тис. крб.) на будівництво нового будинку в с. Рацеве спецбудтресту виділено 18.725 крб. [18, 8-9]. Тобто, це ще раз підтверджує, що на кошти отримані від компенсації, переселенцям складно було відбудувати будинок і всі необхідні господарчі споруди. Крім того, організацію торгівлі будівельними матеріалами переклали на колгоспи, які значно завищували державні ціни при реалізації будівельних та промислових матеріалів колгоспникам. Дана таблиця відображає ситуацію по колгоспу «Дніпро» Рацівської сільради.

Будівельні матеріали	отримали від держави	продавали колгоспникам
1.) ліс	41 крб. м куб.	120 крб. м куб.
2.) сосна	92,5 крб. м куб.	276 крб. м куб.
3.) дуб	125.5 крб. м куб.	291 крб. м куб.
4.) цемент	400 крб. тонна	470 крб. тонна

Допускала завищення цін і міжколгоспна будівельна організація. Палена цегла мала собівартість 230 крб./тис. шт., а продавали її за 279,50 крб./тис. шт. Відповідно, ліс – 260 крб. м куб., а реалізовували по 350 крб. м куб. Крім того райспоживспілка не оплачувала вартість перевезень, а за доставку будівельних матеріалів нараховували за

тоннокілометр в обидва кінці [17, 84-86]. Це все призводило до збільшення витрат на будівництво індивідуальних житлових будинків.

Що про це говорять самі переселенці?

«У кого старі хати, то валяли і розбирали на дрова. Їх власникам виплачували більше грошей, ніж за нові, бо з новіших будівельних матеріалів можна щось побудувати. У кого була велика сім'я, тому легше. Викопали колодязь на новому місці і є глина, є чим мазати хату» [36]. Інколи переселенці продавали хату під розбір [34]. Багато людей перевозили розібрані споруди кінями, тому що машин для всіх не вистачало. Не вистачало і грошей отриманих від компенсації. Старші діти змушені були йти в найми (до людей чи в радгоспи) пасти худобу [39].

Жителька колишнього села Мудрівки Чигирик Г. П. (1941 р. н.) згадує, що хату не встигли розібрати і перенести, лише зняли дах. Це трапилося тому, що довго не давали гроші для спорудження будинку на новому місці села Топилівки [38].

В кожному селі були такі, хто не хотів переселятися, багато не вірили, що можуть потрапити в зону затоплення, тому сиділи до останнього. Не так давно закінчилася війна, люди вже потроху обжилися, стали багатшими колгоспи, а тут «пересилка». Дехто тільки побудував нову хату, а тепер доводилося все руйнувати і починати знову [41]. Були навіть випадки, коли собаки поверталися на старе подвір'я на «низу», де і тонули [42]. Відчували наближення біди і дикі звірі. Коли на «низу» майже нікого не залишилося, постійно було чути завивання вовків [34].

Переселення придніпровських сіл Чигиринського району призвело до зміни меж земель населених пунктів та районів. Так, землі Новогеоргіївського району загальною площею 1781,2 га відійшли до Боровицької і Тінчанської сільських рад, під нові населені пункти Боровицю і Тінки [2, 181]. Розбудовували і вже існуючі села. Так, в 1956 році переселяли в Стецівку 300, Тарасо-Григорівку 120, Галаганівку 120 господарств колгоспників [2, 200-201]. В Тарасо-Григорівці в 1956 році переселенці оселилися на землях Вершацького колгоспу. Ці землі розташовані біля дороги, що проходить містами Чигирин – Знам'янка та селами Кудашеве – Тарасо-Григорівка [3, 109-110].

Частина селян, нібито через менші проблеми з придбанням житла, переїхала в інші регіони, а найбільше – в Кіровоградську область. Жителі сіл Боровиці, Мудрівки, Топилівки, Сагунівки оселилися в селах Бобринка, Петрівка, Березівка Бобринецького району [49, 3]. В Кіровоградській області біля станції Цибулеве є село Ясенове. Саме туди переїхало 37 сімей із Адамівки. Землі під садиби їм були виділені просто серед пшеничного поля. Ділянки пшениці викосили лише під майбутні хати. Кириченко В. Г. (1944 р. н.) жителька колишнього с. Адамівка, згадує, що глиняну хату в с. Ясенове будували довго. Грошей із компенсації не вистачило. Будували переважно по неділях, тому що батькам потрібно було ходити в колгосп, відробляти трудовні [37].

Частина переселенців переносили свої будинки чи будували нові в місті Чигирині. Больботи, Чубенки, Прудкі, Кулиничі та інші – це сім'ї із Шабельників, Тінчок, Адамівки. Стеблівські, Симоненки, Педюри – із села Ялинці Градижського району Полтавської області [36]. Батьки Стеблівської Ганни Іванівни не захотіли переселятися в Херсонську область, а переїхали до Чигирини. Вона з сумом згадує про переселення: «Якби туди повернутися зараз, то всі були б куркулями.» «У кожного, хто не лінувався працювати, були садиби по 50-70 соток, а інколи і гектар. Коли наставала весна, то водою заливало все навкруг. В кого нижче хати були то й кури плавали, валялися печі. В школу плавали на човнах. Хоч вода сходила лише в червні, зате росло все. Майже в кожному дворі було по дві корови, а в колгоспі ще і вівці, воли, коні. Випасати худобу сюди приганяли з усіх прилеглих районів. В 1956 році молодий хвойний ліс не встигли вирубати, його затопило водою. На жаль затопило і кладовище, могили перенесли лише частково. Багато людей не хотіло виїздити і бувало таке, що трактором насильно ламали їхні будинки. Інколи навіть і палили. Старі люди сиділи на руїнах чи попелищі до останнього. Багато хто з них там і помер» [40].

Так, виконуючи накази «згори» переселенці мали залишати свої рідні землі, повернутися туди вже неможливо. Як приклад, з 9207,7 га землі артiлі ім. Сталiна Топилiвської сiльради пiсля затоплення у користуванні залишилося лише 1612,8 га [4, 78]. Споконвiку люди шанували землю, боролися за неї. А тут як боротися!? Не переселятися означало свiдомо пустити свої пожитки, майно пiд воду. Зникали населенi пункти, зникала iсторiя. «Пересилка» розкидала чигиринцiв по всiй Укрaїнi i за її межi.

Крiм того, в часи спорудження Кременчуцької ГЕС не лише переносили всi прибережнi села «на гору», а й за вказiвками «згори» переселяли населення в райони зрошувального землеробства пiвденних областей УРСР. Рекомендували переселяти бригадами, а окреми господарства з кiлькiстю не менше двох працездатних в сiм'ї. В 1956-1959 роках планувалося переселити з Черкащини 3500 господарств в пiвденнi областi УРСР, в тому числi з Чигиринського району 2300 господарств в Миколаївську область [28, 228-239]. Вiдповiдальнiсть за виконання рiшення покладалася на голiв колгоспiв i сiльрад, парткерiвникiв, якi мали вiдiбрати сiм'ї для переселення. Не допускалося вiдправлення хворих чи непрацездатних, переселяли за бажанням. А щоб збiльшити кiлькiсть бажаючих, їм надавали пiльги, в першу чергу виплачували компенсацiю за будинки i надвiрнi споруди [1, 99-100]. Безкоштовно давали будiвельнi матерiали (лiс, шифер) на вiдновлення жилих будинкiв [40]. Ставка, як завжди, робилася на свiдомiсть радянського громадянина, на велике народно-господарче значення всiх рiшень комунiстичного керiвництва. Були випадки коли самi переселенцi виявляли бажання переїхати на пiвдень Укрaїни. Так, в березнi 1956 року частина колгоспникiв сiльськогосподарської артiлі ім. ВКП(б) Топилiвської сiльради вiршили переселитися в Миколаївську область [1, 162]. З протоколу засiдання Чигиринської райради вiд 20 липня 1956 року видно, що переселення не вiдбулося. Виконком вiршив розмістити артiль в межах району i об'єднати її з колгоспом «Бiльшовик», а в селi Боровиця додатково розмістити 500 нових дворiв для колгоспникiв [2, 70].

Одночасно з роботами по переселенню район мав виконувати i завдання державного плану розвитку народного господарства. По багатьох показниках були значнi вiдставання, а частина господарств, отримавши повiдомлення про переселення, взагалi вiдмовилася переїжджати в зазначену мiсцевiсть. Тому, виконком Чигиринської районної ради вiршує з першого сiчня 1957 року надати пiльги по обов'язкових поставках сiльськогосподарських продуктiв державi та податку строком на 2 роки (1957-1958). Це рiшення стосувалося iндивiдуальних господарств Тiнькiвської, Боровицької, Адамiвської, Рацiвської, Шабельницької, Топилiвської сiльрад [3, 117].

Не кращим було становище i колгоспних господарств, якi знаходилися в зонi затоплення. В 1956-1959 роках колгоспи-переселенцi здiйснювали величезнi капiталовкладення в роботи по пiдготовцi чаші водосховища. В 1958 році їх економiчне становище було наскiльки тяжким, що Чигиринська райрада просила виконком Черкаської обласної Ради надати пiльги по обов'язкових поставках державi сiльськогосподарських продуктiв п'ятьом колгоспам, що переселялися, строком на два роки [16, 153].

Згiдно протоколу засiдання Чигиринської райради вiд 10 лютого 1959 року зрозумiло, що КремГЕС планували здати в експлуатацiю ранiше наміченого строку. Взимку 1959 року на сiльськогосподарських угiддях колгоспiв посиленими темпами проводилися роботи по пiдготовцi до дострокового затоплення. А саме: нарiзали тераси судноплавних ходiв, усували нерiвностi рельєфу, розчищали i знищували всi насадження, що знаходилися в зонi затоплення. Внаслiдок перекриття Днiпра в 1959 році пiд час весняної повенi затопило 5623 га земель (рiлля, сiножатi, вигони, садки) [8, 163]. Чигирик П. В., (1944 р. н.), житель колишнього села Адамiвки згадує, що вода пiшла тодi двома шляхами: по старому руслу Днiпра i повз гору. В Адамiвцi вiдбулося велике зiткнення цих двох потокiв. Тодi ж i затопило тваринницьку ферму. Два днi худоба стояла по черево у водi, поки в колгоспi зробили човни, щоб врятувати ту, яка залишилася ще живою. Коли

відкрили загін, худоба ринула на стару дорогу, а вся місцевість вже була у воді, тому багато тварин потонуло [39].

Дніпро в районі КремГЕС був перекритий в жовтні 1959 року і вода поступово почала заповнювати чашу Кременчуцького водосховища. Хоча не всі роботи по перенесенню споруд колгоспів, соціально-культурних закладів, дворів населення були виконані. Із плану будівництва 2000 будинків по району перенесено і збудовано за 1958 рік 992 будинки, тобто лише половина. Не виконано також плани по будівництву колгоспних приміщень, магазинів, медпунктів, шкіл, клубів, відділень зв'язку, доріг. Досить гостро стояло питання перевезення вантажів, будівництва об'єктів водопостачання в нових населених пунктах [9, 95-96]. Із 4 середніх шкіл, будівництво яких було розпочато ще в 1956 році, жодна школа на червень 1959 року не була здана в експлуатацію. А із 212 жилих будинків для пільгової категорії було здано лише 15 (в с. Боровиця) [9, 183]. В селах Топилівка, Боровиця, Шабельники були індивідуальні господарства, які на червень 1959 року ще не приступили до будівництва жилих будинків і не прийняли відведені їм земельні ділянки в нових селах [29, 136]. А перед районом стояло завдання до початку паводкових весняних вод 1960 року закінчити повністю всі роботи по підготовці і здачі чаші водоймища КремГЕС. Тому Чигиринська райрада вирішує застосувати заходи згідно постанови Ради Міністрів УРСР і ЦК КПУ від 5 вересня 1952 року № 2885 про примусове переселення громадян, які ухилилися від нього у вказаний термін, знесення їхніх будівель проводити за їх рахунок і нараховувати цим громадянам страхову оцінку за будови. До 1 жовтня 1959 року по Чигиринському району потрібно було «розчистити» 3384 індивідуальних господарств і 663 колгоспних будівель, що знаходилися в зоні затоплення [9, 182-187].

Причиною такого становища були значно завищені терміни переселення і будівництва споруд. Не виконавши плани по переселенню першої черги, перейшли до другої. Перенесення будівель населення, очищення території, формування будівельних бригад різних спеціальностей (з числа самих переселенців), заготівля місцевих будівельних матеріалів (лісу, очерету, піску та ін.), виготовлення цегли-сирцю, черепиці – це далеко не весь перелік робіт, що покладався на колгоспи-переселенці. Медпункти, клуби, сільради, школи в нових селах будувалися за рахунок фондів колгоспів (сум самообкладання) чи методом «народної будови», тому темпи виконання всіх робіт були повільними, а їх якість незадовільною. Крім того, великі обсяги робіт негативно впливали на фінансове становище колгоспів-переселенців. Підтвердженням цього може стати такий факт. В грудні 1959 року на засіданні Чигиринської райради розглядалося питання про тяжкий фінансовий стан в колгоспах «Зоря» (с. Топилівка) і «Дружба» с. Боровиця). В протоколі зазначається: «колгоспи «Зоря» та «Дружба» в зв'язку з переселенням з зони затоплення Кременчуцької ГЕС провели великий обсяг будівельних робіт, понесли великі грошові затрати, використали всі фонди, проте будівництво не закінчене. Колгоспи економічно ослабли і вже не можуть провести розрахунки з організаціями за виконані роботи та оплати праці колгоспників за трудовими днями». Для закінчення будівництва всіх об'єктів колгоспам необхідно ще понести 2,6 млн. крб. затрат. Крім цього вони мають державний кредит в сумі 1,264 млн. крб. Тому, Чигиринська райрада вирішує просити вищі органи влади звільнити ці колгоспи від сплати прибуткового податку на 1960 рік [19, 115].

Нажаль, в силу всіх цих обставин, не вчасно і не якісно були виконані і роботи по перенесенню кладовищ і укріпленню скотомогильників. Протягом 1957-1958 років перед головами колгоспів і сільрад, що знаходилися в зоні затоплення, ставилося завдання: «забезпечити перенесення кладовищ та укріплення скотомогильників, до 1 червня 1956 року закрити діючі кладовища і відвести ділянки в нових населених пунктах» [1, 45-46]. В 1957-1959 рр., за рахунок коштів колгоспів, частково перенесли братські та одиночні могили. Ті жителі затоплених сіл, у кого були кошти, переносили останки на нове кладовище. Але багатьом, через матеріальну скруту, не вдалося це зробити. Могили їх

рідних були поглинуті водами Кременчуцького водосховища [36]. За свідченням очевидців, найбільше могил залишилося на території сіл Шабельники і Ялинці [35]. На кладовищах працювали бригади копачів. Їм платили «за голову», тому дуже часто вони і виймали лише голову. Нащадки вже ніколи не зможуть прийти до могил дідів, прадідів [42]. Багато років вода розмивала кладовища і скотомогильники, виносячи рештки на берег. А там же були поховані й померлі від віспи, чуми, а бактерії можуть зберігатися протягом тисячі років. Навіть і через 30 років знаходили людські рештки. Так, в 1992 році, в районі с. Топилівка, на березі Кременчуцького водосховища, відпочиваючі знайшли заплетену дівочу косу з дукачем 1890 року та хрестиком, які вимило на берег [50, 4].

Все це свідчить про неефективність і недалекоглядність загальнодержавних рішень, коли поточні інтереси переважали над перспективами, а майбутнє стало жертвою надуманої економічної вигоди. Приймаючи рішення про будівництво КремГЕС і водосховища не врахували інтереси пересічного жителя, людини та екологічні наслідки всеукраїнського масштабу, які залишаються невирішеними і до сьогодні.

Кінець 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст. жителям придніпровських сіл запам'ятався великим переселення. Вони ніколи вже не зможуть повернутися на свою малу батьківщину, батьківщину своїх пращурів. Спогади про «затоплені» села нині залишилися у пам'яті останніх їх мешканців і на старих, пожовклих фотографіях. В результаті створення Кременчуцького водосховища з карти Чигиринщини зникли такі населені пункти: Бужин, Шабельники, Кожарки, Калантаїв, Тарасівка, Адамівка, Мудрівка, Гуцівка. На щастя, деякі назви «загублених» сіл вживаються і зараз. Вони увічнилися у назвах вулиць. Так, в с. Рацеве це вулиці Адамівська, Калантаївська, Рацівська. Збереглася і традиція відзначати храмовий день. У Кожарки знайомі і родичі ходять «храмувати» на осіннього Михайла (21 листопада), Адамівський храм на Покрову (14 жовтня), а Рацівський – на другу Пречисту (21 вересня) [42]. На степу було збудовано чотири нових села з старими назвами: Боровицю, Топилівку, Тіньки, Рацеве. Так, с. Рацеве утворене в 1958 році із сіл Калантаєва, Кожарок, Рацева, Адамівки, частини Гуцівки і Вітова [24, 1]. До складу Топилівської сільради в 1959 році ввійшли села Топилівка і Мудрівка [25, 1]. А Тарасівка, Бужин, Шабельники і Тіньки були об'єднані в 1959 році в нове село Тіньки. [26, 1]. Виконком Чигиринської районної ради для жителів с.Боровиця встановив відстань для переносу державних і громадських будівель до нового населеного пункту на 6 км [1, 227-228]. А фактично с. Боровицю було перенесено на 2 км від старого місця [27, 34]. Нові села були з цегляними будиночками, водогіном, з усіма необхідними громадськими установами і культурно-освітніми закладами. Мабуть це було зроблено, щоб якось компенсувати ті матеріальні і духовні втрати, яких зазнали переселенці, та щоб довести, що держава піклується про добробут простого радянського громадянина.

По кількості дворів та населення придніпровські села значно поменшали. Оскільки в часи «пересилки» багато виїхало в інші села, чи за межі Чигиринського району і навіть за межі Черкаської області. Наприклад, з с. Боровиці всього виїхали мешканці 270 господарств [27, 66-67].

За свідченням переселенців, в середині і на кінці 60-х років ХХ ст. частина родин, що не прижилася на нових місцях, повернулася на Чигиринщину. Багато горя вони тоді пережили. [36] Серед повоєнних нестатків нікому не було легко, а тут ще і «пересилка». Ті події значно змінили звичний порядок, що склався в житті і побуті колгоспників [40]. Найбільше за чим шкодують переселенці - це природа і її багатства: луки, заплави, садки, ріки, природні джерела з чистою цілющою водою. «Зараз такого ніде не знайдеш» [34].

Хоч в 1961 році був досягнутий проектний рівень Кременчуцького водосховища, однак переселення жителів і перенесення будівель продовжувалося. Його причинами були: підтоплення, обвал берегової лінії та недовиконання планів попередніх років. Так, на 1962 рік по районах Черкаської області планувалося переселити 1580 дворів і перенести 40 колгоспних будівель [22, 15-16]. А в 1963 році – ще 967 господарств і 55 колгоспних будівель [23, 43].

У результаті створення штучного Кременчуцького водосховища на території Полтавської, Кіровоградської і Черкаської областей було затоплено 250 тис. га землі [33, 24]. Це землі, які раніше ефективно використовувалися сільським, лісовим і рибним господарствами. З Чигиринського району в 1959 році під водоймище відійшло 22.743 га угідь сільськогосподарських артілей і 1518 га рибколгоспу [2, 110]. Крім того, багато земель сільськогосподарського призначення було відведено під нові населені пункти. Щоб компенсувати втрати орних земель, стали освоювати малопродуктивні та схилі угіддя. Різко порушилося екологічно допустиме співвідношення ріллі, природних угідь, лісових і водних ресурсів, що негативно вплинуло на стійкість агроландшафту. Від водної і вітрової ерозії наші землі щороку втрачають тисячі тон гумусу, а фізичні властивості чорноземів невічні. Все більше виникає потреба у зрошенні.

Крім того, вже з середини 60-х років ХХ ст. гостро постали екологічні проблеми штучного Кременчуцького «моря» - це цвітіння, мілководдя, погіршення санітарного стану та обвал берегової лінії. Вони залишаються невирішеними і до цього дня. Дані на 1967 рік: ? Кременчуцького водосховища (150 тис. га) - це мілководні ділянки. З цієї кількості більше 30 тис. га припадає на Черкащину. Берегова лінія водосховища переформовується: високі праві береги руйнуються під дією хвиль, низькі ліві - підтоплені і заболочені. В 60-х роках ХХ ст. навіть розробляли проекти, за якими планувалося осушити мілководні ділянки і знову використовувати для потреб сільського господарства. Наприклад, садити на надмірно зволжених ділянках рис [46, 2]. Довгий час в районі дамби с. Стецівка діяла дослідна станція, де вчені вивчали проблеми Кременчуцького водосховища і розробляли шляхи їх вирішення. Однак, задуми так і залишилися не втілені. Щорічним явищем стало і цвітіння Кременчуцького водосховища. Цвітіння – це зміна забарвлення водойми внаслідок масового розвитку мікроорганічних водоростей. В процесі цього у воду виділяються токсичні речовини, що призводить до загибелі великої кількості риби. Його причини: послаблення проточності, виникнення застійних зон, зміна температурного режиму (значне прогрівання води в умовах мілководдя), замулювання і забруднення стічними водами. Ці проблеми набули всеукраїнського масштабу і не мають зворотного впливу.

Так, в результаті виконання планів п'ятирічок із збільшення виробництва електроенергії в кінці 50-х - на початку 60-х років були «загублені» придніпровські села Чигиринського та інших районів Черкаської, Полтавської і Кіровоградської областей.

Використані джерела та література.

1. Архівний відділ Чигиринської райдержадміністрації (далі – АВ ЧРДА). – Ф. 4192. – Оп.1. – Спр. 306.
2. АВ ЧРДА. – Ф. 4192. – Оп. 1. – Спр. 307.
3. АВ ЧРДА. – Ф. 4192. – Оп. 1. – Спр. 308.
4. АВ ЧРДА. – Ф. 4192. – Оп. 1. – Спр. 230.
5. АВ ЧРДА. – Ф. 4192. – Оп. 1. – Спр. 232.
6. АВ ЧРДА. – Ф. 4192. – Оп. 1. – Спр. 233.
7. АВ ЧРДА. – Ф. 4192. – Оп. 1. – Спр. 390.
8. АВ ЧРДА. – Ф. 4192. – Оп. 1. – Спр. 599.
9. АВ ЧРДА. – Ф. 4192. – Оп. 1. – Спр. 600.
10. АВ ЧРДА. – Ф. 4192. – Оп. 1. – Спр. 392.
11. АВ ЧРДА. – Ф. 4192. – Оп. 1. – Спр. 491.
12. АВ ЧРДА. – Ф. 242. – Оп. 1. – О. з. 3917. – Спр. 4361.
13. АВ ЧРДА. – Ф. 242. – Оп. 1. – О. з. 3513. – Спр. 1351.
14. АВ ЧРДА. – Ф. 4192. – Оп. 1. – Спр. 335.
15. АВ ЧРДА. – Ф. 4192. – Оп. 1. – Спр. 442.
16. АВ ЧРДА. – Ф. 4192. – Оп. 1. – Спр. 490.

17. АВ ЧРДА. – Ф. 4192. – Оп. 1. – Спр. 492.
18. АВ ЧРДА. – Ф. 242. – Оп. 30. – Спр. 17.
19. АВ ЧРДА. – Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 42.
20. АВ ЧРДА. – Ф. 4192. – Оп. 1. – Спр. 602.
21. Башлик М. Двічі народжене // Зоря комунізму. – 1990. – 13 жовтня. – С. 3.
22. Державний архів Черкаської області (далі - ДАЧО). – Ф. Р-4313. – Оп. 1 «с». – Спр. 14.
23. ДАЧО. – Ф. Р-4313. – Оп. 2. – Спр. 604.
24. ДАЧО. – Ф. Р-4178. – Оп. 1. – Спр. 550.
25. ДАЧО. – Ф. Р-4178. – Оп. 1. – Спр. 556.
26. ДАЧО. – Ф. Р-4178. – Оп. 1. – Спр. 555.
27. ДАЧО. – Ф. Р-4178. – Оп. 1. – Спр. 539.
28. ДАЧО. – Ф. Р-2570. – Оп. 1. – Спр. 61.
29. ДАЧО. – Ф. Р-2570. – Оп. 1. – Спр. 147.
30. Енциклопедія народного господарства Української РСР: У 4 томах . – К ., 1970. – Т. 1 . - 598 с.
31. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1955 -1959) . – К., вид. політичної літ-ри України, 1981. – Т. 7 . - 534 с.
32. Кузьмич Н. Археологічні дослідження Чигиринщини в ХІХ - 50-х рр. ХХ ст. // Чигиринські вісті . - 2002 . - 19 червня . - С. 3.
33. Калінін М. Затоплені доли // Вечірні Черкаси . - 2007 . - 19 вересня . - с. 24.
34. Матеріали польових досліджень автора (далі - МПДА)– Записано від Больбот Світлани (1953 р. н.), яка проживає в м. Чигирин Черкаської обл., листопад 2007 р.
35. МПДА. – Записано від Панченко Ольги Макарівни (1937 р. н.), яка проживає в с. Боровиця Черкаської обл., листопад 2007 р.
36. МПДА. – Записано від Таценко Варвари Афанасіївни (1921 р. н.), яка проживає в м. Чигирин Черкаської обл., грудень 2007 р.
37. МПДА. – Записано від Кириченко Віри Григорівни (1944 р. н.), яка проживає в с. Рацеве Черкаської обл., січень 2008 р.
38. МПДА. – Записано від Чигирик Ганни Панасівни (1941 р. н.), яка проживає в с. Топилівка Черкаської обл., жовтень 2007 р.
39. МПДА. – Записано від Чигирик Петра Васильовича (1944 р. н.), який проживає в с. Рацеве Черкаської обл., січень 2008 р.
40. МПДА. – Записано від Стеблівської Ганни Іванівни (1942 р. н.), яка проживає в м. Чигирин Черкаської обл., березень 2008 р.
41. МПДА. – Записано від Кириченка Василя Михайловича (1931 р. н.), який проживає в м. Чигирин Черкаської обл., березень 2008 р.
42. МПДА. – Записано від Ольги Кузьмівни Дмитренко (1931 р. н.), яка проживає в с. Рацеве Черкаської обл., березень 2008 р.
43. Найда О. Чигиринський бір // Зоря комунізму . - 1981. - 26 березня. - С. 4.
44. Найда О. Зниклі села нашого району // Чигиринські вісті . - 1992 . - 17 червня . - С.3.
45. Полтавець В. І. Археологія Кременчуцького «моря» // Пам'ятки України . - 2003 . - № 4. - с. 40-51.
46. Проблеми нашого моря // Черкаська правда . - 1967. - 17 жовтня. - с. 2, 4.
47. Проценко В. Тясмин чекає на вас. Нарис-путівник. – Дніпропетровськ, «Промінь», 1973 . - 67 с.
48. Рукотворне море // Черкаська правда . - 1967. - 21 травня. - С. 3.
49. Токовенко М. Тільки очі заплющу мені сниться Боровиця // Провінційна хроніка. - 2006 . - 3 листопада. - С. 3, 6.
50. Шапошник Г. Розриті могили // Чигиринські вісті. - 1992. - 18 липня. - С.4.

ВАСИЛЬ ХОМЕНКО – ОДИН З ПЕРШИХ КРАЄЗНАВЦІВ ОЛЕКСАНДРІВЩИНИ*

Серед плеяди краєзнавців Олександрівського району особливе місце належить Василю Андрійовичу Хоменку, який у 50-х роках минулого століття одним із перших започаткував на Олександрівщині краєзнавство.

Василь Андрійович Хоменко народився 14 січня 1890 року в с. Ребедайлівка, нині Кам'янського району Черкаської області. Майбутній краєзнавець закінчив Олександрійські трирічні педагогічні курси (1909 рік). Трудову діяльність розпочав позаштатним учителем у Суботцях нині Знаменського району Кіровоградської області, потім з 1 січня 1910 року до 4 грудня 1918 року був учителем Сентівської (нині Родниківської) школи [2, с. 268].

Разом з місцевим вчителем Василем Гедуляновим він в 1911 році влаштував урочистості на честь Тараса Шевченка, хоч це тоді було суворо заборонено. В 1917 році Василь Хоменко з товаришами створює у Сентовому театральне товариство. Громада для цієї мети пристосувала колишню військову конюшню, навівши там лад, і почала там ставити українські п'єси і водевілі [3].

У Сентовому молодий вчитель з інтересом ознайомився з руїнами земляної фортеці ХУІІ століття. Це були по суті перші краєзнавчі дослідження пам'ятки [1, с. 176-177].

З Сентового Василь Хоменко перевівся до Івангородської двокласної земської школи (з 1920 року – єдина трудова), де призначений завідуючим. З 1 вересня 1928 року – завідуючий Баландинською школою (Кам'янський район Черкаської області). У 1932 – 1939 роках працював в Олександрівській семирічній школі. У 1939 – 1941 роках був інспектором Олександрівського районного відділу народної освіти. У 1941 – 1943 роках працював учителем і завучем в Оренбурзькій області. У 1944 році Василя Андрійовича Хоменка призначили завідуючим Олександрівським районним відділом народної освіти. Того ж року став завідуючим відділом пропаганди Олександрівського райкому КПУ. На цій посаді пропрацював до 1949 року. Згодом трудився завідуючим районним методичним кабінетом, директором Олександрівської семирічної (восьмирічної) школи, завідуючим районним Будинком піонерів, старшим вихователем Олександрівської школи-інтернату. Сумлінна праця відзначена знаком «Відмінник народної освіти України», медаллю. Помер Василь Андрійович Хоменко 7 липня 1966 року в смт Олександрівка, де і похований [2, с. 268-269].

У 1952—1953 навчальному році в Олександрівській восьмирічній школі № 3 учитель Василь Андрійович Хоменко організував історико-краєзнавчий гурток, який мав за мету займатись вивченням історії та сучасного розвитку свого краю. Гуртком була проведена велика краєзнавча робота, внаслідок якої при школі створено історико-краєзнавчий музей, а також написана робота, що мала назву «Минуле і сучасне нашого району». Джерелом діяльності стали спостереження і дослідження, екскурсії і походи [2, с. 31-33].

– Вивчаючи минуле нашого району, ми використали журнали «Военно-статистическое обозрение» за 1848 рік і «Киевская старина» за 1882—1883 рр., а також статистичні відомості за 1900 рік («Чигиринский уезд»). Крім того, у великій мірі ми користувалися записами розповідей старожилів, учасників революції 1905—1907 років, учасників громадянської війни, старих робітників цукрозаводу та колгоспників, яких

* Виступ на І обласних Куценківських читаннях, що відбулись в Кіровограді. 15 лютого 2008 р. у приміщенні Кіровоградського міського літературно-меморіального музею І. К. Карпенка-Карого.

запрошували на заняття гуртка, на ранки, вечори, - писав про роботу гуртка його керівник В. А. Хоменко [6].

Він створив першу рукописну історію Олександрівського району (1957 рік), яку, на жаль, взяли почитати і не повернули. В основу праці було покладено чимало переказів та спогадів, які недостатньо на той час підтверджувалися архівними матеріалами [2, с. 93].

Перший історичний нарис Василя Хоменка «Минуле і сучасне нашого району» був опублікований у кількох номерах районної газети «Радянський патріот» навесні 1957 року. Там же з'явилися і краєзнавчі замітки Василя Хоменка, зокрема про фортецю ХУІІІ століття в Родниківці [2, с. 33].

Виступав краєзнавець і перед трудящими району з лекціями на краєзнавчу тематику.

Одночасно Василь Хоменко вивчав історію партизанського руху в районі. В Олександрівському районному краєзнавчому музеї збереглися деякі його рукописи на цю тему.

Василь Хоменко створив історико-краєзнавчий музей Олександрівської семирічної (восьмирічної) школи № 3 – перший музей на Олександрівщині, музей при Олександрівському районному будинку піонерів та школярів. Як згадує ветеран Великої Вітчизняної війни і педагогічної праці, краєзнавець Іван Карпович Сухина, в окремій шафі були виставлені найцінніші експонати, серед яких було з десяток кам'яних сокир, знайдених на території району, періоду неоліту — новокам'яного віку, коли зроблені з каменю знаряддя праці вже шліфувалися і при потребі в них висвердлювалися отвори (датується з ІХ до ІІІ тисячоліття до н. е.). Після смерті Василя Хоменка більшість експонатів безслідно зникли [2, с. 93]. Тільки окремі предмети з цих музеїв й досі зберігаються у фондах Олександрівського районного краєзнавчого музею та Народного музею села Розумівка.

Навесні 1963 року у рамках масштабного всеукраїнського проекту «Історія міст і сіл Української РСР» в Олександрівському районі розпочалась робота з написання історії населених пунктів. До складу районної редакційної комісії ввійшов і старший вихователь Олександрівської школи-інтернату Василь Андрійович Хоменко [4].

Районна редакційна колегія розробила план заходів по підготовці історії селищ і сіл. Передбачалось уточнити список населених пунктів району, упорядкувати, описати і взяти на спеціальний облік документальні матеріали установ по 1962 рік. Базовими для збирання матеріалу стали відомості, зібрані В. А. Хоменком для шкільного музею на громадських засадах [5]. Порадами краєзнавця постійно керувались члени редколегії. Та до виходу в світ «Історії міст і сіл» краєзнавець не дожив.

Василь Андрійович Хоменко вважав, що краєзнавство «значно підвищує знання учнів, виховує в них високі моральні якості» [6]. З такою точкою зору важко не погодитись.

На думку олександрівських краєзнавців, варто було б заснувати районну краєзнавчу премію імені Василя Хоменка.

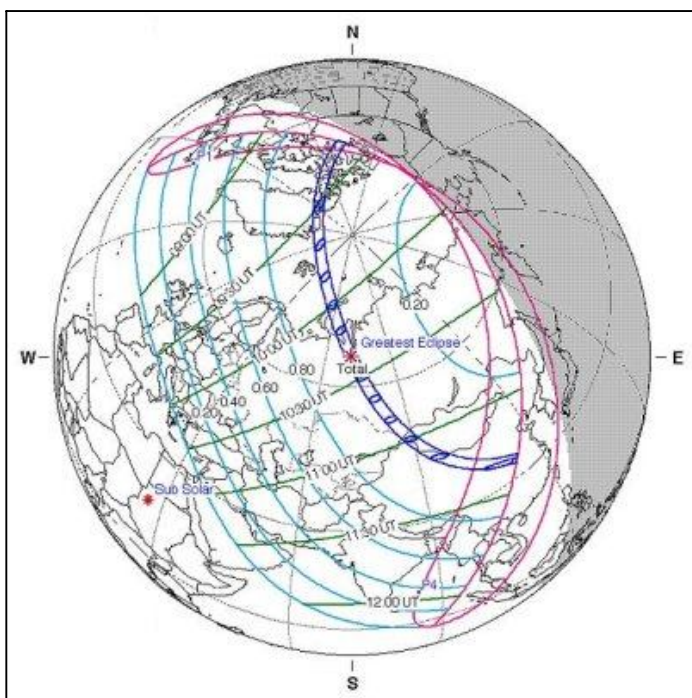
Використані джерела та література.

1. Білошапка В. Залишки земляної фортеці біля села Родниківки Олександрівського району – малодосліджена пам'ятка історії // Кіровоградський краєзнавчий вісник (Випуск 1). – Кіровоград, 2007.
2. Кузик Б., Білошапка В. Духовні скарби рідної землі: Історико-краєзнавчі нариси. – Дніпропетровськ, 2007.
3. Куманський А. Вчитель. // Газета «Кіровоградська правда». – 1966. – 31 травня.
4. Олександрівський районний краєзнавчий музей. - 572. – Д 547.
5. Олександрівський районний краєзнавчий музей. - 573. – Д 548.

Василь БЛОШАПКА,
завідуючий фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею

СПОСТЕРЕЖЕННЯ ЗАТЕМНЕННЯ СОНЦЯ 1 СЕРПНЯ 2008 РОКУ В СМТ ОЛЕКСАНДРІВКА

1 серпня 2008 року на Землі в окремих районах спостерігалось повне сонячне затемнення. Його перебіг відображено на карті-схемі.

**Карта-схема сонячного затемнення
1 серпня 2008 року.**

Область видимості:

Затемнення спостерігалось майже на всій території Європи, Азії, у північній частині Індійського океану, в північно-східній частині Північної Америки, у північній частині Атлантичного океану, Гренландії.

На території України можна воно спостерігалось часткові фази затемнення. Для Києва найбільша фаза затемнення (0,39) о 10 год 06,7 хв. за UT (UT – Всесвітній час; для Києва за зимовим часом місцевий час = UT + 2^h та за літнім часом – місцевий час = UT + 3^h).

Явище	Всесвітній час (UT)	
Початок часткового затемнення	1 серпня	9 ^h 21.1 ^m
Початок повного затемнення		9 ^h 24.2 ^m
Найбільша фаза затемнення		10 ^h 21.1 ^m
Кінець повного затемнення		11 ^h 18.5 ^m
Кінець часткового затемнення		11 ^h 21.5 ^m

Висота Сонця під час найбільшої фази затемнення - 57°.

Обставини затемнення:

Геоцентричне сполучення Місяця та Сонця по прямому піднесенню відбулось о 9 год 47.4 хв. Найбільша фаза затемнення – 1,04 [1].

1 серпня 2008 року в смт Олександрівка (географічні координати – 48° пн. ш., 32° сх. д.), районному центрі Кіровоградської області спостерігалось часткове затемнення Сонця.

Сонце вступило в тінь Місяця о 12-й годині 20 хвилин за київським часом. У цей час спостерігалась невелика хмарність, температура повітря становила +28° С. О 12-й годині 44 хвилини хмара на п'ять хвилин закрила Сонце.

Найбільша фаза затемнення спостерігалась о 13-й годині 20 хвилин. Тінь вкривала приблизно 1/3 Сонця. Потім тінь почала відступати.

Затемнення завершилось о 14-й годині 09 хвилин. Затемнення тривало 1 годину 59 хвилин.

Температура повітря під час затемнення практично не змінилась. Затемнення не впливало на життєдіяльність людей та виробництво. Більшість людей до астрономічного явища поставились байдуже, хоч багато хто чув про сонячне затемнення із повідомлень засобів масової інформації.

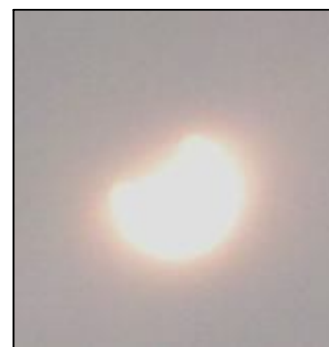
Під час часткового затемнення Сонця автором проведене фотографування явища.

12 год. 30 хв.

12 год. 40 хв.

12 год. 45 хв.

13 год. 20 хв.

14 год. 05 хв.

14 год. 07 хв.

Необхідно зазначити, що наступні повні затемнення Сонця будуть в 2033 і 2043 роках, але в Україні їх видно не буде.

Використані джерела.

1. Астрономічний календар // www.mao.kiev.ua/calendar/2008/ec1_sun_8.htm.

КРАЄЗНАВЧЕ І МУЗЕЙНЕ ЖИТТЯ ОЛЕКСАНДРІВЩИНИ. 2009 РІК

Січень. Виставка «Ретро-ялинка» відкрила виставковий сезон Олександрівського районного краєзнавчого музею 2008 року. На ній можна було побачити ялинкові прикраси, поштові конверти і листівки 1940-1980-х років.

Січень. До 65-річчя визволення Олександрівського району від німецько-фашистських загарбників Олександрівський районний краєзнавчий музей підготував виставку «Наші земляки – учасники визволення району». На відкриття виставки був запрошений почесний громадянин Олександрівки, один з визволителів селища Устим Володько.

Січень-березень. До 120-річчя від дня народження народного артиста СРСР, одного з фундаторів столичного театру імені Івана Франка, уродженця села Підлісне Гната Юри в Олександрівському районному краєзнавчому музеї експонувалась виставка «Нащадок театру корифеїв». Серед її експонатів були й унікальні – оригінали фотознімків актора з його власного архіву.

15-31 січня. В Олександрівському районному краєзнавчому музеї експонувалась виставка «Одним серцем і одною душею», присвячена Дню соборності України.

4 лютого – 15 березня. До 45-річчя від дня народження уродженця села Бірки, науковця, художника, краєзнавця Віктора Кірмана була підготовлена виставка «Вчений, художник, реставратор». На ній експонувались картини Віктора Кірмана, фотографії про його життя і діяльність, праці науковця.

11 лютого 2008. В Олександрівському районному краєзнавчому музеї розгорнуто виставку «Земляки – герої військових конфліктів». Вона присвячена Дню захисника Вітчизни. На виставці представлені документи і фотографії про жителів району, які були учасниками Великої Вітчизняної війни, війни в Афганістані та інших воєн і військових конфліктів. При підготовці виставки використані фонди музею і приватні архіви Олександрівці.

11 лютого. Олександрівський районний краєзнавчий музей став одним із місць проведення обласного семінару директорів шкільних музеїв, організованого Кіровоградським обласним інститутом післядипломної освіти імені Василя Сухомлинського на базі Олександрівської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 3. Учасники семінару познайомились з досвідом роботи нашого музею, оглянули кімнату-музей Левка Мацієвича.

15 лютого. У приміщенні Кіровоградського міського літературно-меморіального музею І. К. Карпенка-Карого відбулись перші літературно-краєзнавчі читання, присвячені пам'яті вченого-літературознавця, письменника і краєзнавця Леоніда Куценка, який трохи більше року тому трагічно пішов із життя у розквіті творчих сил і енергії. Їх організували Кіровоградська обласна спілка краєзнавців та Кіровоградський міський літературно-меморіальний музей І. К. Карпенка-Карого. На читаннях виступили науковці, письменники, педагоги, музейні працівники, краєзнавці з Києва, Кіровограда та багатьох районів Кіровоградщини. Свої краєзнавчі дослідження на Куценківських читаннях представили й завідуючий фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею Василь Білошапка та краєзнавець з Олександрівки Іван Петренко.

22 лютого. На будинку Олександрівської дитячої музичної школи відкрито меморіальну дошку на честь засновника народного аматорського хору «Тясмин» Олександрівського районного будинку культури, першого директора школи, краєзнавця Віталія Романовича Бідненка (1923-2007). Кошти на меморіальну дошку пожертвовані викладачами дитячої музичної школи, жителями Олександрівки. Збиранням коштів для потрібної справи займалась і громадська організація «Олександрівська районна спілка краєзнавців».

25 лютого. Вчителі шкіл Олександрівського району, які навчаються в районній школі молодого вчителя, збагачували свої знання з краєзнавства у залах Олександрівського районного краєзнавчого музею. Гостям було показано і відеофільм про рідний край.

1 березня. З нагоди 60-річчя від дня народження уродженця смт Єлизаветградка, генерал-лейтенанта Анатолія Троца Олександрівський районний краєзнавчий музей підготував виставку «Військовий діяч, вихователь офіцерів». На виставці експонувались особисті речі, документи, фотографії військовика, книга його віршів.

3-24 березня. Виставка «Знамениті жінки Олександрівщина», присвячена Міжнародному жіночому дню, підготовлена Олександрівським районним краєзнавчим музеєм, розповідала про жінок письменниць, вчених, акторок, працівниць різних інших сфер народного господарства, які працею уславили рідний край.

5-24 березня. До Шевченківських днів Олександрівський районний краєзнавчий музей підготував виставку «Великий Кобзар і наш край». На ній крім документів і матеріалів про перебування Тараса Григоровича Шевченка на Кіровоградщині були виставлені вишивані портрети Кобзаря, виконані Таїсією Дмитрашко (с. Підлісне), Раїсою Айвазовською (м. Знам'янка), Тетяною Куроп'ятник (с. Несваткове). Виставку відвідав нащадок Шевченкового роду, головний наглядач Знам'янського міського краєзнавчого музею В'ячеслав Шкода.

Березень. Олександрівський районний краєзнавчий музей представив виставку «Золоті руки вишивальниць». На ній експонувались вишивані роботи Таїсії Дмитрашко (с. Підлісне) і Любові Шевчук (сmt Олександрівка).

13 березня. Для учнів Олександрівської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 1 завідуючий фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею Василь Білошاپка провів урок історії з демонструванням музейних предметів «Зародження промисловості на Олександрівщині». Потім школярі оглянули музей. Екскурсію їм провела директор закладу Інна Шулик.

25 березня. В Олександрівському районному краєзнавчому музеї проводили зйомки працівники Кіровоградського обласного телебачення. Вони працювали над фільмом про Олександрівський район.

26 березня. Для юних краєзнавців Олександрівської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 2 завідуючий фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею Василь Білошاپка провів урок географії з демонструванням музейних предметів «Загадки природи Олександрівщини». Діти переглянули відеофільм про рідний край.

11 квітня. В Івангородській загальноосвітній школі I-III ступенів проведено годину пам'яті жертв голодомору 1932-1933 років в Україні «Вічна пам'ять замореним голодом». На заході виступив завідуючий фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею, один з авторів книги про голодомор на Олександрівщині Василь Білошاپка.

Квітень. До Міжнародного дня пам'ятників та історичних місць (18 квітня) Олександрівський районний краєзнавчий музей підготував виставку «Розумівка – некрополь родини Раєвських». Виставка розповідає про родину Раєвських, увіковічення їх пам'яті в селі Розумівці, реставрацію пам'ятки архітектури і містобудування загальнодержавного значення Хрестовоздвиженської церкви – усипальні родини Раєвських.

Квітень. До Дня Чорнобильської трагедії Олександрівський районний краєзнавчий музей експонував виставку «Подвиг, який ніколи не забути», де були представлені матеріали про Олександрівці – ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС.

Квітень. Дню Європи Олександрівський районний краєзнавчий музей присвятив виставку «Подарунки з Європи». На ній можна було побачити речі і фотографії, подаровані музею земляками, які побували в європейських країнах.

14-27 квітня. У приміщенні дискотеки Олександрівського районного будинку культури експонувалась виставка „Ми звинувачуємо! Голодомор 1932 - 1933 років -

геноцид Українського народу". Матеріали виставки розроблені столичним Українським інститутом національної пам'яті і приурочена до 75-років голодомору 1932-1933 років в Україні. Одночасно у тому ж приміщенні експонувалась і виставка «Голодомор 1932-1933 років на Олександрівщині», підготовлена Олександрівським районним краєзнавчим музеєм за матеріалами його фондів та фондів Державного архіву Черкаської області і Державного архіву Кіровоградської області. На ній представлені матеріали про трагічний період історії нашого краю по всіх сільських і селищних радах району. Відвідувачі виставки мали змогу вперше побачити архівні документи із актовими записами про смерть від голоду, зроблені у 1933 році у нашому районі, інші документи, які свідчать про масовий характер голодомору на Олександрівщині.

5 травня. «Олександрівщина в історії Великої Вітчизняної війни» - так називається виставка, підготовлена Олександрівським районним краєзнавчим музеєм з нагоди Свята Перемоги.

16 травня. До Міжнародного дня музеїв (18 травня) Олександрівський районний краєзнавчий музей представив виставку «Духовні скарби рідної землі».

21 травня. У престижному київському клубі «Arena entertainment» відбулась церемонія відзначення переможців Третьої Всеукраїнської програми «Музейна подія року» та Програми підтримки музейних працівників на 2008-2009 роки, організованих Міжнародним благодійним фондом «Україна 3000» спільно з Українським центром розвитку музейної справи. На цей захід був запрошений і завідувач фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею Василь Білошапка. Він за підсумками роботи у 2007 році ввійшов до десятки кращих музейних працівників України. Диплом лауреата Програми підтримки музейних працівників нашому землякові вручила голова Наглядової ради Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000» Катерина Ющенко.

Критерії, за якими столичні фахівці визначали переможців, були досить вимогливими. Враховувалась кількість і якість наукових, науково-популярних та інших статей, наукових монографій, книг, методичних розробок з музейної проблематики, радіо- і телепередач, лекцій, екскурсій, виставкових проєктів, експозицій, презентаційних матеріалів, матеріалів, розміщених в Інтернеті, участь в наукових конференціях та багато іншого. Розглядалися відгуки про роботу претендентів у пресі та електронних засобах масової інформації різного рівня.

25 травня. Директор Олександрівського районного краєзнавчого музею Інна Шулик з метою популяризації туристично-рекреаційного потенціалу району та музею у складі делегації району взяла участь у VI Всеукраїнській виставці-ярмарку «Українське село запрошує», що проводилась поблизу Пирогова на садибах сучасного села Музею народної архітектури та побуту НАН України, де були представлені буклети про історичні місця району, виставка «Туристичні маршрути Олександрівщини».

27 травня. У приміщенні Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка відбулась конференція-презентація «Олександрівщина. Минуле. Сучасне. Майбутнє». Одним із організаторів заходу був Олександрівський районний краєзнавчий музей. На конференції виступили науковці, музейники, краєзнавці, педагоги з Олександрівки, Кіровограда, Кам'янки, Чигирини, які зупинились на питаннях історії, географії, літературознавства, мистецтвознавства, педагогіки, пов'язаних з Олександрівщиною. Серед виступаючих були і директор Олександрівського районного краєзнавчого музею Інна Шулик та завідувач фондами музею Василь Білошапка. На захід були запрошені музейні працівники і педагоги з усіх районів і міст Кіровоградщини. Учасників конференції вітали в. о. першого заступника голови Кіровоградської облдержадміністрації Світлана Негода, ректор Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка, доктор філологічних наук, професор Григорій Клочек, письменник, лауреат Державної премії України Григорій Гусейнов, голова Олександрівської райдержадміністрації Анатолій Шинкаренко, голова Олександрівської районної ради Станіслав Степанов та інші гості.

Під час конференції експонувались виставки, підготовлені за участю Олександрівського районного краєзнавчого музею. Видано збірку матеріалів конференції-презентації, упорядником якої був Василь Білошапка.

30 травня. Олександрівський районний краєзнавчий музей представив свою експозицію на обласній виставці-ярмарку «Кіровоградщина. Туризм 2008», що експонувалась у приміщенні Кіровоградського міського будинку культури імені Компанійця. Виставку відвідали керівники облдержадміністрації та управління культури і туризму облдержадміністрації.

Червень - серпень. В Олександрівському районному краєзнавчому музеї експонувалась виставка «Світ глиняних іграшок Тетяни Гресь». На ній представлені витвори фантазії триліської школярки: герої мультфільмів і казок, козаки, тваринки. Кожна робота по-своєму оригінальна і неповторна. Виставка іграшок Тетяни Гресь користувалась популярністю у відвідувачів музею.

20-30 червня. В Олександрівському районному краєзнавчому музеї відбулась виставка «Вічний вогонь пам'яті», присвячена Дню пам'яті і скорботи.

26-30 червня 2008. Дню Конституції України присвячувалась виставка Олександрівського районного краєзнавчого музею «Основний закон нашої країни».

13 липня. В Олександрівському районному краєзнавчому музеї побував львівський художник Ігор Маїк. Він подарував закладу свої твори «Річка Тясмин в Олександрівці» та «Панорама міста Львова».

21 липня – 29 серпня. До 1020-річчя хрещення Київської Русі та Дня хрещення Київської Русі в Олександрівському районному краєзнавчому музеї було розгорнуто виставку «Православ'я на Олександрівщині». На ній представлені старовинні і сучасні ікони, церковні речі, документи і фотографії про православ'я в нашому краї. В окремій вітрині представлені книги Бориса Кузика та його співавторів на духовну тематику. Викликали інтерес відвідувачів і фотографії храмів, які були зруйновані у радянський час, роботи різьбяря П. Дорофєєва, картини художників І. Москаленка та А. Хвороста із зображенням храмів, макет Свято-Миколаївської церкви, виконаний бірчанином С. Колісником.

11-15 серпня. З нагоди 70-річчя від дня народження українського письменника, уродженця села Триліси Анатолія Кримського в музеї експонувалась виставка «Поет і громадянин». Її відвідали ювіляр письменники голова Конгресу літераторів України Юрій Каплан (м. Київ) та член Конгресу літераторів України, поетеса Оксана Шпирко (сміт Олександрівка).

14 серпня 2008. З нагоди Дня Державного прапора України районний краєзнавчий музей, районний Будинок культури, районна бібліотека для дорослих провели у дитячому оздоровчому таборі «Жовтень» (село Бірки) масовий захід «Знамено рідне – золото і синява». На ньому про символіку Кіровоградщини і Олександрівщини розповів завідуючий фондами музею, член Українського геральдичного товариства Василь Білошапка.

15-30 серпня 2008. З нагоди Дня незалежності України в Олександрівському районному краєзнавчому музеї відбулась фотовиставка «Олександрівщина в роки незалежності». На ній представлені фотографії, що відображають розвиток економіки краю у роки існування нашої незалежної держави. Ці знімки зробив і подарував музею олександрівський краєзнавець Іван Петренко.

22-30 вересня. «Не забутий подвиг» - так називалась виставка, підготовлена Олександрівським районним краєзнавчим музеєм до Дня партизанської слави.

22-30 вересня. До Міжнародного дня туризму в Олександрівському районному краєзнавчому музеї експонувалась виставка «Олександрівщина туристична».

25 вересня. Олександрівська районна бібліотека для дорослих провела масовий захід, присвячений 75-річчю голодомору в Україні. На ньому виступив завідуючий

фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею, один з авторів книги про голодомор на Олександрівщині Василь Білошапка.

28 вересня. На урочистостях з нагоди Дня селища Олександрівка експонувалась виставка Олександрівського районного краєзнавчого музею «Олександрівка: неповторні миті історії». На ній були представлені фотографії середини ХХ – початку ХХІ століття, зроблені в Олександрівці. На виставці декоративно-прикладного мистецтва жителів селища виставлялись роботи з соломки Івана Уманця (з фондів районного краєзнавчого музею).

11 жовтня. Олександрівський районний краєзнавчий музей був представлений на районному святі козацької слави у селі Бірки. Музей підготував виставку «Про тебе, Олександрівщино!», на якій експонувались книги, буклети, відеофільми про рідний край.

Вересень – жовтень. З нагоди 85-річчя від дня народження українського вченого, доктора філологічних наук, професора, уродженця села Китайгород Михайла Гетьманця Олександрівський районний краєзнавчий музей підготував виставку «Вчений, вчитель учителів». На ній виставлені наукові праці, фотографії, листи земляка, газетні публікації про нього.

20-24 жовтня. Музей провів виставку «Людина великої душі». Вона присвячувалась 50-річчю від дня народження члена-кореспондента РАН, академіка Академії військових наук Російської Федерації, доктора економічних наук, професора, письменника, генерал-майора, краєзнавця, уродженця смт Олександрівка Бориса Кузика.

27-31 жовтня. В Олександрівському районному краєзнавчому музеї експонувалась виставка «Його життя – ефір», присвячена 50-річчю від дня народження заслуженого журналіста України, уродженця села Тарасівка Василя Бирзула.

28 жовтня. В Києві в концертному залі «Українського дому» відбувся ІV з'їзд Національної спілки краєзнавців України, на який прибуло 165 делегатів з різних куточків України. Делегацію Кіровоградщини очолював голова правління обласної організації НСКУ Олег Бабенко. Серед делегатів з'їзду були завідувачий фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею Василь Білошапка та краєзнавець Іван Петренко. Останній виступив на з'їзді. Для делегатів з'їзду була підготовлена виставка книг та дисків «Краєзнавці Кіровоградщини представляють».

19 листопада 2008. У приміщенні Кіровоградського обласного художнього музею відбулась презентація тому «Національної книги пам'яті жертв голодомору в Україні. Кіровоградська область». На презентації виступив член авторського колективу тому, заступник голови ради ГО «Олександрівська районна спілка краєзнавців» Іван Петренко. Серед учасників презентації був член авторського колективу тому, завідувачий фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею Василь Білошапка. Під час презентації було відзначено високий рівень роботи Олександрівського районного краєзнавчого музею у справі дослідження теми голодомору 1932-1933 років в Україні.

21 листопада 2008. Указом Президента України Віктора Ющенка почесне звання «Заслужений працівник культури України» присвоєне краєзнавцю Івану Петренку. Через кілька днів документ про почесне звання Івану Петренку вручив у столиці України Президент України Віктор Ющенко.

22 листопада. Завідувачий фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею Василь Білошапка у складі делегації Кіровоградщини побував у Києві на відзначенні 75-ї річниці голодомору 1932-1933 років в Україні.

Листопад – грудень. Пересувна виставка Олександрівського районного краєзнавчого музею «Голодомор 1932-1933 років на Олександрівщині» експонувалась у Бірківському сільському будинку культури, Олександрівській загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів № 2, в Івангородському сільському будинку культури та Івангородській загальноосвітній школі І-ІІІ ступенів.

4 грудня. У приміщенні Олександрівської районної бібліотеки для дорослих відкрився інформаційно-ресурсний центр «Мережа громадянської освіти: правова освіта

сільської молоді». На урочистостях з нагоди відкриття центру виступив завідуючий фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею, голова ради районної організації Національної спілки краєзнавців України Василь Білошاپка, який розповів про історію району.

18 грудня. У відділі краєзнавства Кіровоградської обласної універсальної наукової бібліотеки імені Дмитра Чижевського відбулись збори краєзнавців області з нагоди 20-річчя обласної організації Національної спілки краєзнавців України (НСКУ). Виступаючи на зборах відзначили внесок краєзнавців Олександрівщини у справу дослідження краю. Свідченням цього стало і відзначення нагородами ряду краєзнавців. За рішенням президії обласної організації НСКУ звання «Почесний краєзнавець Кіровоградщини» присвоєне Івану Петренку, звання «Ветеран краєзнавства Кіровоградщини» - Броніславу Куманському. За значний внесок у розвиток краєзнавчого руху постановою Президії правління НСКУ звання «Почесний член Національної спілки краєзнавців України» присвоєне Борису Кузику і Василю Білошапці. Нагороди вручив голова обласної організації НСКУ, заступник начальника управління культури і туризму облдержадміністрації Олег Бабенко.

**Василь БІЛОШАПКА,
Інна ШУЛИК.**

НАШІ АВТОРИ

БІЛОШАПКА Василь, завідуючий фондами Олександрівського районного краєзнавчого музею, голова ради ГО «Олександрівська районна спілка краєзнавців», почесний член Національної спілки краєзнавців України, член ГО «Український центр розвитку музейної справи», лауреат Кіровоградської обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова.

КУКСА Надія, старший науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

ПЕТРЕНКО Іван, член науково-методичної ради Олександрівського районного краєзнавчого музею, заступник голови ради ГО «Олександрівська районна спілка краєзнавців», член Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України, лауреат Кіровоградської обласної краєзнавчої премії імені Володимира Ястребова, почесний краєзнавець Кіровоградщини.

ЧИГИРИК Наталія, екскурсовод Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

ШУЛИК Інна, директор Олександрівського районного краєзнавчого музею.

З М І С Т

Василь Білошапка. З історії формування Олександрівського району	3
Василь Білошапка. З історії українського козацтва в Олександрівському районі	5
Василь Білошапка. Коли турки стояли в Соснівці	9
Василь Білошапка. Пантелеймон Куліш на Чигиринщині	10
Василь Білошапка. Штрихи до біографії польського письменника Міхала Грабовського	14
Іван Петренко. Функціонування закладів освіти на Кіровоградщині в період німецької окупації (1941 – 1944 рр.)	15
Надія Кукса. Іллінська церква в часи німецько-фашистської окупації (7 серпня 1941 – 12 грудня 1945 рр.)	22
Наталія Чигирик. З історії переселення сіл Чигиринщини з Чаші Кременчуцького водоймища	29
Василь Білошапка. Василь Хоменко – один з перших краєзнавців Олександрівщини	37
Василь Білошапка. Спостереження затемнення сонця 1 серпня 2008 року в смт Олександрівка	41
Василь Білошапка, Інна Шулик. Краєзнавче і музейне життя Олександрівщини. 2008 рік	43
Наші автори	48

**ВІДВІДАЙТЕ
ОЛЕКСАНДРІВСЬКИЙ РАЙОННИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ**

Адреса музею: 27300,
Кіровоградська область, смт
Олександрівка, вул. Коцюбинського, 1.

Телефон для довідок: 8 (05342)3-
27-39 - по Україні, 8 (242) 3-27-39 - по
Кіровоградській області.

З Кіровограда до Олександрівки можна добратись автобусами або маршрутним таксі "Кіровоград – Київ", "Кривий Ріг – Київ", "Кіровоград – Олександрівка", "Кіровоград – Черкаси", "Олександрія – Київ", "Кіровоград – Кам'янка", "Кіровоград – Медведівка", "Кіровоград – Цвітне". Їхати до зупинки "Центр".

Залізницею слід їхати до станції Фундукліївка Одеської залізниці. Сюди курсують, як електропоїзди, так і пасажирські потяги.

Олександрівський районний краєзнавчий музей чекає гостей.

Ласкаво просимо!

ЗБІРКА ПРАЦЬ ОЛЕКСАНДРІВСЬКОГО РАЙОННОГО
КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ. Випуск шостий. – Олександрівка, 2008 . – 52 с.

Надруковано в Олександрівському районному краєзнавчому музеї,
27300, смт Олександрівка Кіровоградської області,
вул. Коцюбинського, 1.

На правах рукопису.

Наклад 20 прим.